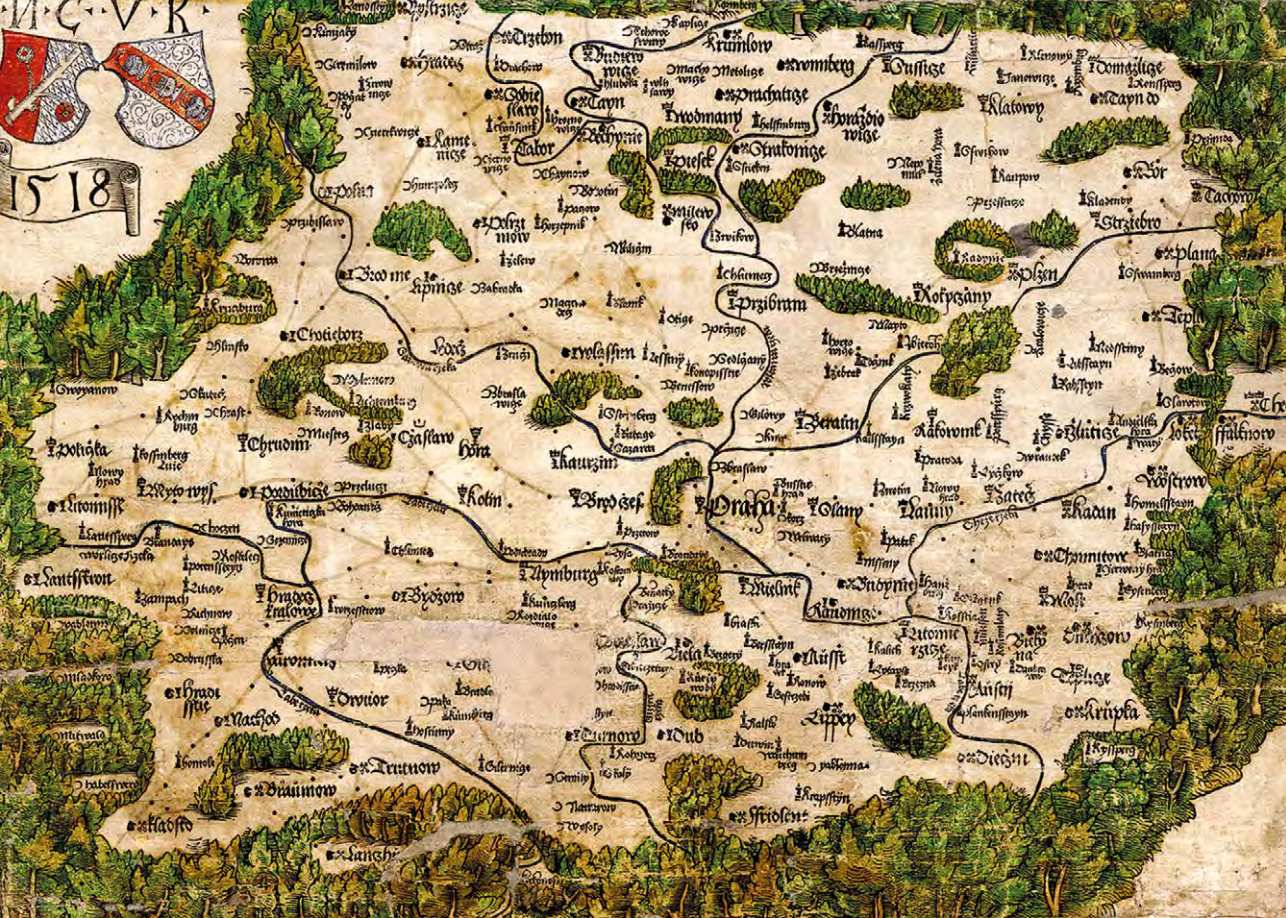

DĚJINY ČESKÝCH ZEMÍ

JAROSLAV PÁNEK,
OLDŘICH TŮMA
A KOLEKTIV
KAROLINUM

Dějiny českých zemí

Hlavní autoři a editoři: prof. PhDr. Jaroslav Pánek, DrSc.
PhDr. Oldřich Tůma, Ph.D.

Autoři: PhDr. Jaroslav Boubín, CSc. PhDr. Pavel Cibulka, CSc.
† PhDr. Jan Gebhart, CSc. PhDr. Martina Ondo Grečenková, Ph.D.
PhDr. Jan Hájek, CSc. † doc. PhDr. Josef Harna, CSc.
prof. PhDr. Milan Hlavačka, CSc. prof. PhDr. Jiří Kocian, CSc.
doc. PhDr. Martin Kučera, CSc. prof. PhDr. Jiří Mikulec, CSc.
doc. PhDr. Jiří Pernes, Ph.D. PhDr. Miloslav Polívka, CSc.
prof. PhDr. Eva Semotanová, DrSc. PhDr. Jiří Suk, Ph.D.
prof. PhDr. František Šmahel, DrSc. † PhDr. Dušan Třeštík, CSc.
Mgr. Tomáš Zahradníček, Ph.D. prof. PhDr. Josef Žemlička, DrSc.

Recenzovali: prof. PhDr. Zdeněk Jirásek, CSc.
(1. vydání) † prof. PhDr. Josef Petráň, CSc.
† prof. PhDr. Josef Válka, CSc.

Vydala Univerzita Karlova
Nakladatelství Karolinum
Redakce Kamila Veselá
Grafická úprava Zdeněk Ziegler
Sazba DTP Nakladatelství Karolinum
Vydání druhé, doplněné

© Univerzita Karlova, 2018

Text © Jaroslav Pánek, Oldřich Tůma et al., 2018

Photography © Archiv bezpečnostních složek; Archiv Univerzity Karlovy;
Biskupství litoměřické; ČTK / Otto Ballon Mierny, Jovan Dezort, Michal Doležal,
Jiří Finda, Jan Rychecký, Jan Kouba, Viktor Lomoz, Vladislav Jasiok, Čestmír Jírů,
Jaroslav Hejzlar, Kolářek, Leoš Nebor, Zdeněk Havelka, Jiří Rublič, Štěpán Šandrik,
Jiří Sourek, Karel Kestner, Michal Krumphanzl, Pavel Hroch, Jana Košnářová,
Jana Noseková, Libor Zavoral; Fotogen.cz; Galerie Středočeského kraje v Kutné
Hoře; Historický ústav AV ČR; Jihomoravské muzeum ve Znojmě; Knihovna
Národního muzea; Martin Gojda / ARÚ AV ČR a ZU Plzeň; Moravská galerie;
Muzeum Kroměřížska; Národní knihovna ČR; Národní muzeum, Österreichische
Nationalbibliothek Wien; Slovenská národná knižnica - Literárny archív;
Správa pražského hradu / Jan Gloc; Uměleckoprůmyslové museum v Praze;
Vojenský historický ústav, 2018

ISBN 978-80-246-3994-9

ISBN 978-80-246-3998-7 (pdf)

Univerzita Karlova
Nakladatelství Karolinum 2018

www.karolinum.cz
ebooks@karolinum.cz

JAROSLAV PÁNEK, OLDŘICH TŮMA A KOLEKTIV
DĚJINY ČESKÝCH ZEMÍ

Znak Českého království. Dvouocasý lev ve skoku byl znakem Českého království od 13. století. Je dodnes součástí státního znaku České republiky. Rytina z nového vydání *Obnoveného zřízení zemského pro České království* z 18. století

PRO TU NAŠI REPUBLIKU

VYTRVÁME AŽ DO KONCE

Plakát Vojtěcha Preissiga „Pro tu naši republiku vytrváme až do konce“ z r. 1918

Obsah

Úvod k druhému vydání /17

I. Územní vývoj a proměny krajiny

Eva Semotanová

I.1 Formování geografického jádra českého státu /27

I.2 Země Koruny české /31

I.3 Československo a středoevropský prostor /34

I.4 Česká republika v srdci Evropy /38

I.5 Proměny krajiny /39

I.6 Krajina českých zemí v neolitu. Raně středověké kolonizační procesy /40

I.7 Velké proměny krajiny raného novověku /41

I.8 Krajina v proudu industrializace, urbanizace a rozmachu dopravy /46

I.9 Krajina ve střetu s moderní společností /49

II. Pravěk a počátky slovanského osídlení (do 8. století)

Dušan Třeštík

II.1 Význam neolitické revoluce /55

II.2 Keltové v českých zemích /56

II.3 Stěhování národů /58

III. Velká Morava a počátky státního života (9.–10. století)

Dušan Třeštík

III.1 Počátky Velké Moravy /63

III.2 Velká Morava mezi Byzancí a franskou říší /67

III.3 Politické sjednocení Čech /71

III.4 Krize kolem roku 1000 a její překonání /75

IV. Český stát za přemyslovských knížat a králů
(od počátku 11. století do roku 1306)

Dušan Třeštík (IV.1) – Josef Žemlička (IV.2–4)

IV.1 Upevnění českého státu v době knížecí /81

IV.2 Královské tituly a jejich historický význam /92

IV.3 České země v době „velké“ kolonizace /94

IV.4 „Říše“ Přemysla Otakara II. a Václava II. /102

V. Rozmach českého státu za Lucemburků (1306–1419)

Miloslav Polívka

V.1 Evropský rozměr české politiky /115

V.2 Společnost a kultura lucemburské doby /129

V.3 Před revolucí /138

VI. Husitská revoluce (1419–1471)

František Šmahel

VI.1 Počátky reformního hnutí /147

VI.2 Husitské války v letech 1420–1434 /152

VI.3 Období polipanské restaurace a interregna (1434–1452) /160

VI.4 Království „dvojitý lidu“ /163

VII. České země za vlády Jagellonců (1471–1526)

Jaroslav Boubín

VII.1 Česko-uherská personální unie /173

VII.2 Stavby a společnost doby jagellonské /176

VII.3 Před branami evropské reformace /181

VII.4 Vzdělanost a kultura doby jagellonské /184

VIII. Český stavovský stát v habsburské monarchii (1526–1620)

Jaroslav Pánek

VIII.1 Začlenění českého státu do střeoevropské monarchie /193

VIII.2 Země krále a stavů /197

VIII.3 Společnost a kultura ve století před třicetiletou válkou /206

VIII.4 Vyhrocení konfliktu a české stavovské povstání 1618–1620 /219

IX. Barokní absolutismus (1620–1740)

Jiří Mikulec

IX.1 Státoprávní a společenské proměny za třicetileté války /235

IX.2 Poválečná konsolidace a rekonstrukce českých zemí /242

IX.3 Český stát jako integrální součást habsburské monarchie /249

IX.4 Barokní kultura a společnost českých zemí /255

X. Osvícenský absolutismus a zrod moderního státu (1740–1792)

Martina Ondo Grečenková

- X.1 Cesta k centralizovanému státu /267
- X.2 Reformy osvícenského absolutismu /274
- X.3 České osvícenství a počátky občanské společnosti /280

XI. Zrození moderního českého národa (1792–1848)

Jan Hájek – Milan Hlavačka

- XI.1 Na prahu nové epochy českých dějin /289
- XI.2 Obecné rysy vývoje /290
- XI.3 České země v rámci habsburské monarchie /293
- XI.4 Počátky industrializace českých zemí /296
- XI.5 Vznik a vývoj českého národního hnutí /302
- XI.6 Duchovní pozadí doby. Česká a moravská obrozenecká kultura /309

XII. Češi za revoluce a neoabsolutismu (1848–1860)

Milan Hlavačka

- XII.1 Jaro národů v habsburské monarchii a jeho vyústění /321
- XII.2 Zrod české politické reprezentace /328
- XII.3 Dvojí tvář neoabsolutismu /331
- XII.4 Hospodářská politika neoabsolutismu /334

XIII. Dotvoření české národní společnosti v období liberalismu a nacionalismu (1860–1914)

Pavel Cibulka – Jan Hájek – Martin Kučera

- XIII.1 Obnovení ústavního života a státoprávní boje /341
- XIII.2 Češi a Němci – zostření národnostního zápasu /348
- XIII.3 Hospodářský vzestup českých zemí /357
- XIII.4 Kultura v českých zemích druhé poloviny 19. století a počátku 20. století /363

XIV. České země v letech první světové války

Josef Harna

- XIV.1 Reakce na vypuknutí války /391
- XIV.2 Zahraniční akce /396
- XIV.3 Situace doma uprostřed války /398
- XIV.4 Rovnováha sil /400
- XIV.5 Agonie habsburské říše a československý odboj /401

XV. První Československá republika

Josef Harna

- XV.1 Budování státu /409
- XV.2 Na cestě k prosperitě /415

- XV.3 Kulturní život v podmínkách demokracie /421
- XV.4 Odras velké hospodářské krize v sociální a politické sféře /428
- XV.5 Demokracie v ohrožení /432

XVI. Československo v pomnichovském období
a v letech druhé světové války (1938–1945)

Jan Gebhart

- XVI.1 Důsledky mnichovského diktátu na odtrženém území /449
- XVI.2 Druhá republika /453
- XVI.3 Protektorát Čechy a Morava /456
- XVI.4 Protinacistická rezistence doma a v zahraničí /458
- XVI.5 Česká kultura v letech války /464
- XVI.6 Závěrečná etapa války a obnova Československa /465

XVII. Československo mezi dvěma totalitami (1945–1948)

Jiří Kocian

- XVII.1 Poválečné proměny /477
- XVII.2 Život v poválečném Československu /491
- XVII.3 Boj za zachování československé demokracie /496

XVIII. Nastolení komunistického režimu v Československu
a jeho první krize (1948–1958)

Jiří Pernes

- XVIII.1 Mocenský převrat v únoru 1948 /505
- XVIII.2 Zásadní změny politického a hospodářského charakteru státu /512
- XVIII.3 První krize komunistického režimu a její překonání /524

XIX. Komunistické Československo na cestě od upevňování
totality k liberalizaci režimu (1959–1967)

Jiří Pernes

- XIX.1 Upevňování totalitního režimu koncem 50. let /535
- XIX.2 Pokusy o hospodářskou reformu a liberalizace režimu v polovině 60. let /542

XX. Poločas rozpadu: velká krize komunistického režimu (1967–1971)

Oldřich Tůma

- XX.1 Pražské jaro /553
- XX.2 Srpnová intervence a její následky /567
- XX.3 Obnovení pořádku /576

XXI. Druhá stabilizace komunistického režimu a cesta k pádu
(1972–1989)

Oldřich Tůma

XXI.1 Normalizační režim /583

XXI.2 Protirežimní opozice nového typu /591

XXI.3 Degenerace a kolaps /595

XXII. návrat Československa k demokracii 1989–1992

Jiří Suk

XXII.1 Sametová revoluce /603

XXII.2 Politika v přechodném období (leden–červen 1990) /605

XXII.3 Parlamentní volby 1990. Pokus o vyřešení česko-slovenské otázky.

Základní problémy obnovené demokracie (červen 1990–červen 1992) /612

XXII.4 Parlamentní volby 1992. Nové rozdělení moci a zánik České a Slovenské
Federativní Republiky (červenec–prosinec 1992) /625

XXIII. Česká republika 1993–2004

Tomáš Zabradníček

XXIII.1 Navázání na československé tradice /633

XXIII.2 Hlavní rysy vnitropolitického vývoje (1993–2004) /635

XXIII.3 Ekonomické reformy a spory o jejich hodnocení /640

XXIII.4 Společnost v transformacích /645

XXIII.5 Snahy o nové mezinárodní zapojení /648

Seznam zkratk /653

Seznam vyobrazení, tabulek a map /655

Seznam představitelů českého státu /660

Územní vývoj – mapy /663

Jmenný rejstřík /665

Úvod k druhému vydání

Počátkem května 2004 vstoupila Česká republika do Evropské unie a zařadila se do společenství států, jejichž dějiny nejsou ve světě známy či vnímány rovnocenným způsobem. Ve výkladu evropské minulosti vždy dominovalo pouze několik málo zemí, jež sehrávaly mimořádnou kulturní či mocenskou úlohu, zatímco ostatní byly a jsou jen občas připomínány nebo docela opomíjeny. O těch prvních ví alespoň něco bezmála každý žák základní školy, ty druhé zůstávají i většině vzdělaných lidí při pohledu ze zahraničí zamlženy nebo zcela utajeny. Ty první bývají v rámci pokusů o konstrukci společných evropských dějin takřka automaticky vnímány jako jejich osa, o těch druhých nejsou většinou s to diskutovat ani renomovaní odborníci. Do této skupiny patří zejména státy na první pohled „mladé“, včetně nových členů Evropské unie. O nich se všeobecně ví jen málo, a proto jim nezbyvá než neustále usilovat o to, aby prokázaly, že také ony odedávna neodmyslitelně patří k celku Evropy. Některé z nich mají výhodu alespoň v názvu, který se po staletí nemění – řekněme Polsko či Malta si nesou své ustálené, a proto i obecně srozumitelné pojmenování už více než tisíc let.

Česko však takovou předností nevykíná. Historické země, z nichž se skládá – totiž Čechy, Morava a jižní část Slezska –, sice k sobě patří už mnoho staletí, ale státní rámec se za tu dobu mnohokrát změnil. Někdy to byla změna dalekosáhlá, jindy jen formální, ale každá z nich destabilizovala obraz těchto zemí v očích Evropy. Po *Velké Moravě* (9. století) následovalo *České knížectví*, jehož panovník byl občas ozdoben královskou korunou (9.–12. století), a *České království* (od konce 12. století), které se ve 14. století územně rozšířilo na sever a přijalo název *Koruna Království českého* neboli *Česká koruna*. Roku 1526 vstoupil tento stát, složený z pěti korunních zemí, do svazku s rakouskými a uherskými zeměmi a stal se jednou ze tří hlavních součástí *habsburské monarchie*. Po neúspěšném pokusu o nové uspořádání střední Evropy na stavovském základě, v níž měla zaujmout pevné místo *Česká konfederace* (1619–1620), se prosadila habsburská koncepce střední Evropy. Český stát byl stále pevněji připoutáván k vídeňskému vládnímu centru, až se v dlouhotrvajícím procesu centralizace roku 1804 téměř rozplynul v *Rakouském císařství*. Po dualistické proměně habsburského mocnářství v *Rakousko-Uhersko* roku 1867 se Čechy, Morava a České (tehdy Rakouské) Slezsko staly součástí západní poloviny monarchie, takzvaného *Předlitavska*.

Porážka Rakousko-Uherska v první světové válce, na níž se podílel politickou i vojenskou akcí také československý protihabsburský odboj, umožnila vybudovat samostatnou *Republiku*

československou, která se v letech 1918–1938 stala aktivním činitelem evropského státního systému. Mnichovská dohoda z 29. září 1938 omezila samostatný stát na okleštěné *Česko-Slovensko*, jež se pod tlakem nacistického Německa rozpadlo vytvořením Slovenské republiky (14. března 1939). Zbytek českého a moravského území byl 15. března 1939 okupován německou armádou, den poté zde byl zřízen *protektorát Čechy a Morava*. Po osvobození sovětskou a americkou armádou na počátku května 1945 vznikla obnovená *Československá republika*. Ta se v důsledku komunistického puče v únoru 1948 stala jedním ze satelitů Sovětského svazu a v roce 1960 změnila svůj název na *Československou socialistickou republiku*. Federalizace tohoto státu vedla počátkem roku 1969 k administrativnímu scelení českých zemí pod názvem *Česká socialistická republika*. Pád komunistického režimu v listopadu 1989 přinesl několikerou dílčí změnu názvu rámcové *České a Slovenské Federativní Republiky*, která se na sklonku roku 1992 dohodou české a slovenské politické reprezentace rozdělila na dva nezávislé státy. Dne 1. ledna 1993 tak vstoupila v život samostatná *Česká republika*.

Tolikerá proměna státního rámce měla paradoxně jen malý vliv na české historické území. Česká republika totiž zaujímá přibližně stejné teritorium jako území ovládané českými knížaty zhruba před tisícem let. Byla tehdy a je i dnes obývána Slovany, kteří už v dávnověku přijali společné pojmenování Češi a kteří se – s ohledem na tradice historických zemí – někdy označují jako Češi, Moravané a Slezané. Na tomto území však žily a žijí významné národnostní menšiny, které spoluutvářely dějiny tohoto prostoru, zejména Němci, Poláci a Židé, v novější době také Romové a Slováci. Národnostní menšiny představují plnoprávné subjekty dějin tohoto prostoru, stejně jako obyvatelé všech historických zemí (včetně těch, jež v minulosti delší čas patřily k teritoriálně rozšířenému českému státu). Tato výchozí skutečnost, stejně jako neodmyslitelná souvislost českých dějin s historií Evropy, byla směrodatná při přípravě předloženého souhrnu českých dějin.

Jeho iniciátory a zároveň uspořadatelé, stejně jako autory jednotlivých kapitol se stali vědečtí pracovníci dvou ústavů Akademie věd České republiky – Historického ústavu, který se zabývá vývojem od počátku středověku do druhé světové války, a Ústavu pro soudobé dějiny, jenž se soustřeďuje na výzkum od 40. let 20. století do současnosti. Autoři této knihy jsou v převážné většině zároveň učiteli na Univerzitě Karlově, popřípadě na Masarykově univerzitě v Brně. Díky této skutečnosti mohli při koncipování jednotlivých kapitol využít zkušeností ze své pedagogické práce s vysokoškolskými studenty, a tak předložit text, který by vlastně ani nemohl vzniknout bez těsné spolupráce akademických ústavů s našimi předními univerzitami. Cílem početného autorského kolektivu nebylo pokračovat v dlouhodobých, vlastně nikdy nekončících sporech o smysl, pojetí a periodizaci českých dějin, nýbrž předložit domácím a v několika jazykových verzích také zahraničním čtenářům věcně pojatý a co možná výstižný přehled české historie. Zaměřili se přitom na vývoj státu a obyvatelstva se zvláštním důrazem na společenské, kulturní a politické, ale také náboženské a národnostní proměny.

Až do prvního vydání české verze (2008) domácí i zahraniční veřejnost postrádala obsažné jednosvazkové shrnutí celých českých dějin. Mnohem závažnější však byla – před vydáním rozšířené anglické verze této knihy (2009) – absence podobného díla ve vztahu k zahraničním čtenářům. Zatímco všichni naši sousedé podobné práce ve světových jazycích již dávno vydali,

česká historiografie zůstávala podobnou publikaci dlužna. Především tuto mezeru jsme měli na mysli a v závislosti na stupni prozkoumání jednotlivých období a tematických okruhů jsme se ji pokusili zaplnit. Vzhledem k narůstajícímu odstupu od událostí soudobých dějin, které ještě zůstávají v paměti starší generace, bylo možno do druhého vydání doplnit výklad sahající do prvních let třetího tisíciletí.

Jelikož publikace tohoto druhu nemůže přinést ani zdaleka všechny očekávané informace, položili jsme velký důraz na bibliografické oddíly, připojené k úvodu a k jednotlivým kapitolám. Nejde samozřejmě o výčet všech důležitých prací, nýbrž o výběr syntetických a dalších podstatných, především knižních, publikací, se zvláštním důrazem na práce dnes již klasické a na novější historiografii. Vedle zásadních monografií a studií upozorňujeme také na takové knihy, které jsou při zachování odborné solidnosti díky svému zdařilému literárnímu zpracování přístupné širší veřejnosti. Čtenáři, které náš souhrn povzbudí k hlubšímu studiu českých dějin, by měli v těchto bibliografických oddílech najít dostatečnou orientaci k další cestě za poznáním.

Jaroslav Pánek – Oldřich Tůma

Literatura k Dějinám českých zemí

- Adamová, Karolina et al.: *Právo*, Praha – Litomyšl 2017 (= Velké dějiny zemí Koruny české. Tematická řada).
- Adamová, Karolina et al.: *Stát*, Praha – Litomyšl 2015 (= Velké dějiny zemí Koruny české. Tematická řada).
- Agnew, Hugh LeCaine: *Češi a země Koruny české*, Praha 2008.
- Akademická encyklopedie českých dějin*, I–III (A–Č), ed. Jaroslav Pánek, Praha 2009–2012.
- Atlas československých dějin*, ed. Jaroslav Purš, Praha 1965.
- Bahenský, František: *Lidová kultura*, Praha – Litomyšl 2014 (= Velké dějiny zemí Koruny české. Tematická řada).
- Bahlcke, Joachim (ed.): *Erinnerungskonkurrenz. Geschichtsschreibung in den böhmischen Ländern vom 16. Jahrhundert bis zur Gegenwart*, Frankfurt am Main 2016.
- Bahlcke, Joachim (ed.): *Geschichte der Oberlausitz. Herrschaft, Gesellschaft und Kultur vom Mittelalter bis zum Ende des 20. Jahrhunderts*, Leipzig 2001.
- Bahlcke, Joachim: *Geschichte Tschechiens. Vom Mittelalter bis zur Gegenwart*, München 2014.
- Bahlcke, Joachim (ed.): *Historische Schlesienforschung. Methoden, Themen und Perspektiven zwischen traditioneller Landesgeschichtsschreibung und moderner Kulturwissenschaft*, Köln – Weimar – Wien 2005.
- Bahlcke, Joachim: *Schlesien und die Schlesier*, 2. vyd., München 2000.
- Bahlcke, Joachim – Bobková-Valentová, Kateřina – Mikulec, Jiří (edd.): *Religious Violence, Confessional Conflicts and Models for Violence Prevention in Central Europe (15th–18th Centuries) / Religiöse Gewalt, konfessionelle Konflikte und Modelle von Gewaltprävention in Mitteleuropa (15.–18. Jahrhundert)*, Praha – Stuttgart 2017.
- Bahlcke, Joachim – Gawrecki, Dan – Kaczmarek, Ryszard (edd.): *Geschichte Oberschlesiens. Politik, Wirtschaft und Kultur von den Anfängen bis zur Gegenwart*, Oldenburg 2015.
- Bahlcke, Joachim – Kampmann, Christoph (edd.): *Wallensteinbilder im Widerstreit. Eine historische Symbolfigur in Geschichtsschreibung und Literatur vom 17. bis zum 20. Jahrhundert*, Köln – Weimar – Wien 2011.
- Bahlcke, Joachim – Winkelbauer, Thomas (edd.): *Schulstiftungen und Studienfinanzierung. Bildungsmäzenatentum in den böhmischen, österreichischen und ungarischen Ländern, 1500–1800*, Wien – München 2011.
- Baron, Roman: *Ambasadorowie wzajemnego zrozumienia. Niedocenieni twórcy pomostów między polską i czeską kulturą (XIX–XXI wiek)*, Toruń 2013.
- Bělina, Pavel – Čornej, Petr et al.: *Dějiny zemí Koruny české*, I–II, Praha 1992.
- Benešová, Klára – Kratochvíl, Petr et al.: *Architektura*, Praha – Litomyšl 2009 (= Velké dějiny zemí Koruny české. Tematická řada).
- Berenger, Jean: *Histoire de l'empire des Habsbourg 1273–1918*, Paris 1990.
- Biografický slovník českých zemí*, I–XV (A–E), Praha 2004–2012.
- Bohatcová, Mirjam et al.: *Česká kniha v proměnách staletí*, Praha 1990.
- Borovička, Michael: *Cestovatelství*, Praha – Litomyšl 2010 (= Velké dějiny zemí Koruny české. Tematická řada).
- Brázdil, Rudolf – Kotyza, Oldřich et al.: *History of Weather and Climate in the Czech Lands*, I–V, Zürich 1995 (I); Brno 1996–2002 (II–V).
- Bruckmüller, Ernst: *Sozialgeschichte Österreichs*, 2. vyd., Wien – München 2001.
- Bůžek, Václav – Smíšek, Rostislav (edd.): *Habsburkové 1526–1740. Země Koruny české ve středoevropské monarchii*, Praha 2017.
- Cemus, Petronilla (ed.): *Bohemia Jesuitica 1556–2006*, I–II, Praha 2010.
- Cerman, Ivo (ed.): *Habsburkové 1740–1918. Vznikání občanské společnosti*, Praha 2016.
- Co daly naše země Evropě a lidstvu*, I–II, ed. Vilém Mathesius, Praha 1939, 1940; III, edd. Ivan Havel – Dušan Třeštík, Praha 2000.
- Czapliński, Marek – Kaszuba, Elżbieta – Wąs, Gabriela – Żerelik, Rościsław: *Historia Śląska*, Wrocław 2002.
- Čapka, František: *Dějiny zemí Koruny české v datech*, 4. vyd., Praha 2010.
- Čechura, Jaroslav – Mikulec, Jiří – Stellner, František: *Lexikon českých panovnických dynastií*, Praha 1996.
- Černušák, Tomáš et al.: *Papežství a české země v tisíciletých dějinách*, Praha 2017.
- České korunovační klenoty*, Praha 1993.
- Československá vlastivěda*, II/1–2, *Dějiny*, Praha 1962–1969.
- Československá vlastivěda*, IV, *Dějiny*, Praha 1932–1933.
- Československé dějiny v datech*, Praha 1986.

- Český ekumenismus. Theologické kořeny a současná tvář církvi*, Praha 1976.
- Češi a Jihoslované v minulosti. Od nejstarších dob do roku 1918*, ed. Václav Žáček, Praha 1975.
- Češi a Poláci v minulosti*, I–II, edd. Josef Macůrek – Václav Žáček, Praha 1964–1967.
- Čornej, Petr: *Historici, historiografie, dějepis*, Praha 2016.
- Čornejová, Ivana – Rak, Jiří – Vlnas, Vít: *Ve stínu tvých křídel... Habsburkové v českých dějinách*, Praha 1995.
- Daniel, Bartoloměj: *Dějiny Romů. Vybrané kapitoly z dějin Romů v západní Evropě, v Českých zemích a na Slovensku*, Olomouc 1994.
- Dějiny bankovníctví v českých zemích*, Praha 1999.
- Dějiny české literatury*, I–IV, Praha 1959–1995.
- Dějiny českého divadla*, I–III, Praha 1968–1983.
- Dějiny českého výtvarného umění*, I–VI, Praha 1984–2007.
- Dějiny exaktních věd v českých zemích do konce 19. století*, Praha 1961.
- Dějiny Prahy*, I–II, Praha – Litomyšl 1997–1998.
- Dějiny techniky v Československu do konce 18. století*, Praha 1974.
- Denis, Ernest: *Konec samostatnosti české*, Praha 1893.
- Denis, Ernest: *Čechy po Bílé hoře*, Praha 1904.
- Die böhmischen Länder zwischen Ost und West*, München 1983.
- Encyklopedie českých právních dějin*, I–XI (A–Ř), edd. Karel Schelle – Jaromír Tauchen, Plzeň – Ostrava 2015–2018.
- Francek, Jindřich: *Zločinnost a bezprávi*, Praha – Litomyšl 2011 (= Velké dějiny země Koruny české. Tematická řada).
- Gawrecki, Dan et al.: *Dějiny Českého Slezska 1740–2000*, I–II, Opava 2003.
- Good, David G.: *The Economic Rise of the Habsburg Empire 1750–1914*, Berkeley 1984.
- Hamann, Brigitte: *Habsburkové. Životopisná encyklopedie*, Praha 1996.
- Handbuch der Geschichte der böhmischen Länder*, I–IV, ed. Karl Bosl, Stuttgart 1967–1974.
- Handbuch der historischen Stätten – Böhmen und Mähren*, edd. Joachim Bahlcke – Winfried Eberhard – Miloslav Polívka, Stuttgart 1998.
- Handbuch der historischen Stätten – Schlesien*, ed. Hugo Weczerka, Stuttgart 1977.
- Hledíková, Zdeňka – Janák, Jan – Dobeš, Jan: *Dějiny správy v českých zemích od počátků státu po současnost*, Praha 2007.
- Hoensch, Jörg K.: *Geschichte Böhmens. Von der slavischen Landnahme bis ins 20. Jahrhundert*, München 1987.
- Hoensch, Jörg K.: *Geschichte der Tschechoslowakei*, 3. vyd., Stuttgart – Berlin – Köln 1992.
- Horáková, Václava – Rexová, Kristina: *Select Bibliography on Czech History. Books and Articles 2000–2004*, ed. Jaroslav Pánek, Prague 2005.
- Horáková, Václava – Rexová, Kristina – Polanský, Luboš: *Select Bibliography on Czech History. Books and Articles 1990–1999*, ed. Jaroslav Pánek, Prague 2000.
- Horská, Pavla – Maur, Eduard – Musil, Jiří: *Zrod velkoměsta. Urbanizace českých zemí a Evropa*, Praha – Litomyšl 2002.
- Hrejsa, Ferdinand: *Dějiny křesťanství v Československu*, I–VI, Praha 1947–1950.
- Husa, Václav – Petráň, Josef – Šubrtová, Alena: *Homo faber. Pracovní motivy ve starých vyobrazeních*, Praha 1967.
- Janák, Jan: *Dějiny Moravy*, III/1. *Hospodářský rozmach Moravy 1740–1918*, Brno 1999.
- Janák, Jan – Hledíková, Zdeňka: *Dějiny správy v českých zemích do roku 1945*, Praha 1989; 3. vyd. 2005.
- Kadlec, Jaroslav: *Přehled českých církevních dějin*, I–II, 2. vyd., Praha 1991.
- Kadlec, Karel: *Přehled ústavních dějin Moravy*, Praha 1926.
- Kalousek, Josef: *České státní právo*, 2. vyd., Praha 1892.
- Kann, Robert A.: *A History of the Habsburg Empire 1526–1918*, Berkeley 1974.
- Kapras, Jan: *Právní dějiny země Koruny české*, I–II, Praha 1913–1920.
- Kavka, František – Petráň, Josef (edd.): *Dějiny Univerzity Karlovy*, I–IV, Praha 1995–1998.
- Knobloch, Erhard J.: *Deutsche Literatur in Böhmen, Mähren, Schlesien von den Anfängen bis heute. Kleines Handlexikon*, 2. vyd., München 1976.
- Koldinská, Marie – Šedivý, Ivan: *Válka a armáda v českých dějinách. Sociohistorické črty*, Praha 2008.
- Křen, Jan: *Konfliktní společnosti. Češi a Němci 1780–1918*, 4. vyd., Praha 2013.

- Kubiček, Tomáš a kolektiv: *Literární Morava*, Brno 2002.
- Kuča, Karel: *Města a městečka v Čechách, na Moravě a ve Slezsku*, I–VIII, Praha 1996–2011.
- Kutnar, František – Marek, Jaroslav: *Přehledné dějiny českého a slovenského dějepiscectví. Od počátků národní kultury až do sklonku třicátých let 20. století*, Praha 1997.
- Kvaček, Robert a kol.: *Dějiny Československa, II. 1648–1918*, Praha 1990.
- Ledvinka, Václav – Pešek, Jiří: *Dějiny českých měst – Praha*, Praha 2000.
- Lehár, Jan – Stich, Alexandr – Janáčková, Jaroslava – Holý, Jiří: *Česká literatura od počátků k dnešku*, Praha 1998.
- Lenderová, Milena et al. (edd.): *Žena v českých zemích od středověku do 20. století*, Praha 2009.
- Lexikon historických míst Čech, Moravy a Slezska*, edd. Joachim Bahlcke – Winfried Eberhard – Miloslav Polívka, Praha 2001.
- Lipovskí, Radek – Dokoupil, Lumír – Zářícký, Aleš (edd.), *Lexikon českých historiků 2010*, Ostrava 2012.
- Malý, Karel a kol.: *Dějiny českého a československého práva do roku 1945*, 2. vyd., Praha 1999.
- Malý, Karel – Sivák, Florian: *Dějiny státu a práva v Československu, I. Do roku 1918*, Praha 1988.
- Marvan, Jiří: *Čestina tisíciletá. Zrod slovanského jazykového prostředí uprostřed Evropy*, 2. vyd., Ústí nad Labem 2012.
- Maur, Eduard a kol.: *Dějiny obyvatelstva českých zemí*, Praha 1996, 2. vyd. 1998.
- Měšťan, Antonin: *Geschichte der tschechischen Literatur im 19. und 20. Jahrhundert*, Köln – Wien 1984.
- Míka, Alois: *Československé dějiny v obrazech*, Praha 1971.
- Novák, Arne: *Přehledné dějiny literatury české*, Olomouc 1936–1939; 2. vyd., Brno 1995.
- Okey, Robin: *The Habsburg Monarchy c. 1765–1918. From Enlightenment to Eclipse*, London 2001.
- Palacký, František: *Dějiny národu českého v Čechách a v Moravě*, I–V, Praha 1848–1876, 3. vyd. 1876–1878.
- Pánek, Jaroslav (ed.): *Czech Historiography in the 1990s*, Prague 2001 (= Historica. Historical Sciences in the Czech Republic, Series Nova 7–8, 2000–2001).
- Pánek, Jaroslav: *Historici mezi domovem a světem*, Pardubice 2013.
- Pánek, Jaroslav: *Historici mezi vědou a vědní politikou*, Pardubice 2016.
- Pánek, Jaroslav – Gaži, Martin (edd.): *Rožmberkové. Rod českých velmožů a jeho cesta dějinami*, České Budějovice 2011.
- Pánek, Jaroslav – Raková, Svatava – Horčáková, Václava: *Scholars of Bohemian, Czech and Czechoslovak History Studies*, I–III, Prague 2005.
- Pánek, Jaroslav – Vorel, Petr (edd.): *Lexikon současných českých historiků*, Praha 1999.
- Pěkný, Tomáš: *Historie Židů v Čechách a na Moravě*, 2. vyd., Praha 2001.
- Petraň, Josef: *České dějiny ve znamení kultury*, Pardubice 2010.
- Petraň, Josef: *Český znak. Stručný nástin jeho vzniku a historického vývoje*, Praha 1970.
- Petraň, Josef et al.: *Dějiny Československa, I. Do roku 1648*, Praha 1990.
- Petraň, Josef et al.: *Dějiny hmotné kultury*, I/1–2, II/1–2, Praha 1985–1997.
- Pohl, Walter – Vocelka, Karl: *Habsburkové. Historie jednoho evropského rodu*, Praha 1996.
- Polišenský, Josef: *History of Czechoslovakia in Outline*, Praha 1991.
- Prinz, Friedrich: *Deutsche Geschichte im Osten Europas. Böhmen und Mähren*, Berlin 1993.
- Prinz, Friedrich: *Geschichte Böhmens 1848–1948*, Frankfurt am Main – Berlin 1991.
- Přehled československých dějin*, I–III, Praha 1958–1960.
- Přehled dějin Československa*, I/1–2, Praha 1980–1982.
- Renner, Hans – Samson, Ivo: *Dějiny Česko-Slovenska po roku 1945*, Bratislava 1993.
- Rychlík, Jan – Peňčev, Vladimír: *Od minulosti k dnešku. Dějiny českých zemí*, 2. vyd., Praha 2018.
- Říčan, Rudolf: *Dějiny Jednoty bratrské*, Praha 1957.
- Sedláček, August: *Hrady, zámky a tvrze království České*, I–XV, Praha 1882–1927; 3. vyd. 1993–1998.
- Seibt, Ferdinand (ed.): *Die Juden in den böhmischen Ländern*, München 1983.
- Seibt, Ferdinand: *Německo a Češi. Dějiny jednoho sousedství uprostřed Evropy*, Praha 1996.
- Seibt, Ferdinand – Neumüller, Michael (edd.): *Frankreich und die böhmischen Länder im 19. und 20. Jahrhundert. Beiträge zum französischen Einfluss in Ostmitteleuropa*, München 1990.
- Sejm czeski od czasów najdawniejszych do 1913 roku*, ed. Marian J. Ptak, Opole 2000.
- Semotanová, Eva – Cajthaml, Jiří et al.: *Akademický atlas českých dějin*, 2. vyd., Praha 2016.
- Serke, Jürgen: *Böhmische Dörfer*, Praha 2001.
- Schenk, Hans: *Die Böhmischen Länder. Ihre Geschichte, Kultur und Wirtschaft*, Bielefeld 1993.

- Schmidt-Hartmann, Eva – Winters, Stanley B. (edd.): *Grossbritannien, die USA und die böhmischen Länder 1848–1938*, München 1991.
- Skýbová, Anna: *České královské korunovační klenoty*, Praha 1982.
- Slavíček, Lubomír (ed.): *Slovník historiků umění, výtvarných kritiků, teoretiků a publicistů v českých zemích a jejich spolupracovníků z příbuzných oborů (asi 1800–2008)*, I–II, Praha 2016.
- Spunar, Pavel: *Kultura českého středověku*, Praha 1985.
- Šebek, Jaroslav: *Papežové moderního věku. Vatikán od Pia IX. po Františka a jeho vztah k českým zemím*, 2. vyd., Řitka 2015.
- Tapié, Victor-Lucien: *The Rise and Fall of Habsburg Monarchy*, London 1971.
- Teich, Mikuláš (ed.): *Bohemia in History*, Cambridge 1998.
- Tomek, Wacław Wladiwoj: *Dějepis města Prahy*, I–XII, Praha 1871–1901, 2. vyd. 1882–1906.
- Urban, Otto: *České a československé dějiny do roku 1918*, Praha 1991.
- Válka, Josef: *Česká společnost v 15.–18. století*, I–II, Praha 1972–1983.
- Válka, Josef: *Dějiny Moravy*, I–II, Brno 1996.
- Veber, Václav et al.: *Dějiny Rakouska*, 2. vyd. Praha 2007.
- Velké dějiny země Koruny české*, I–XV, Praha – Litomyšl 1999–2013.
- Vocelka, Karl – Heller, Lynne: *Die Lebenswelt der Habsburger. Kultur- und Mentalitätsgeschichte einer Familie*, Graz – Wien – Köln 1997.
- Vocelka, Karl – Heller, Lynne: *Die private Welt der Habsburger. Leben und Alltag einer Familie*, Graz – Wien – Köln 1998.
- Vorel, Petr: *Od českého tolaru ke světovému dolaru. Zrození tolaru a jeho cesta v evropském a světovém peněžním oběhu 16.–20. století*, Praha 2003.
- Vorel, Petr: *Od pražského groše ke koruně české. Průvodce dějinami peněz v českých zemích*, 2. vyd., Praha 2004.
- Wandycz, Piotr S.: *The Price of Freedom. A History of East Central Europe from the Middle Ages to the Present*, London – New York 1992.
- Winkelbauer, Thomas (ed.): *Kontakte und Konflikte. Böhmen, Mähren und Österreich: Aspekte eines Jahrtausends gemeinsamer Geschichte*, Horn-Waidhofen an der Thaya 1993.
- Winter, Eduard: *Tisíc let duchovního zápasu*, Praha 1940.
- Wolkan, Rudolf: *Geschichte der deutschen Literatur in Böhmen und in den Sudetenländern*, Augsburg 1925.

I. Územní vývoj a proměny krajiny

Země Koruny české na mapě Franze Johanna Josepha von Reillyho z roku 1791. Vídeňský kartograf F. J. J. Reilly zpracoval pro atlas *Schauplatz der fünf Theile der Welt* mapu zemí Koruny české v měřítku 1 : 2 milionům. Na mapě znázornil Čechy, Moravu, ale také celé Slezsko, náležející z větší části od roku 1742 Prusku a Horní a Dolní Lužici, postoupenou roku 1635 Sasku. Titul mapy, tištěné z mědirytu, zdobí rokoková kartuše.

1. Formování geografického jádra českého státu

S geografickým jádrem českého státu se v průběhu uplynulých staletí spojovala řada zemí či regionů různou formou vzájemné závislosti, pevné i volnější nebo jen v podobě personálních unií. Během tisícileté historie českého státu se však neměnily jen státní, zemské, krajské, okresní a různé jiné správní hranice, ale také pojmy a názvy, které českou státnost vyjadřovaly. Původní politická označení jednotlivých státních celků jsou doložena písemnými a kartografickými prameny především v jazykových verzích české, latinské a německé. Středověké listiny a listy, raně novověké a novověké písemné dokumenty, mapy, plány a atlasy zachycují vývoj politického a geografického názvosloví, jeho proměny a varianty.

Geopolitický a vojensko-strategický význam Čech, Moravy a Slezska vždy ovlivňovala a dosud ovlivňuje jejich „klasická poloha v srdci Evropy“. Od pravěku ležely české země vzdáleny od evropských hospodářských a kulturních, později i politických center, přestože územím dnešní Moravy a Slovenska tehdy vedla důležitá obchodní cesta, Jantarová stezka, spojující oblast Středomoří s pobřežím Baltu. Chráněny pohraničními horami v pomyslném středu světadílu, bez zámořských přístavů a velkých vodních toků s výjimkou zde pramenícího Labe a blízkého Dunaje, bez rozsáhlých úrodných nížin, zůstávaly české země po staletí spíše stranou velkých evropských politických, hospodářských a sociálních procesů. Ty se většinou projevíly v českých zemích s určitým zpožděním a často i s menší intenzitou.

František Palacký, nejvýznamnější český historik 19. století, v úvodu *Dějin národu českého v Čechách a v Moravě* výstižně vyjádřil vzájemné vazby přírodních podmínek a možností rozvoje společnosti, a tím i do jisté míry geopolitické postavení českých zemí, zejména Čech, v rámci Evropy: „Příroda sama, ukončivši a uspůsobivši Čechy co zvláštní celek, předustanovila tím hlavní ráz historie české. ... Vzdálenost moře, nedostatek velikých plavných jezer a řek v zemi, a sám ten věnec hor pohraničných, překážejíce obchodu a spojení s ostatní Evropou, osamocovaly Čechy, až teprv cesty uměle ražené počaly jim přirozených poněkud nedostatek nahrazovati.“

Český stát, jeho jádro a hranice, se utvářel od počátku 10. do počátku 11. století. Již dříve však existovaly v české kotlině a v moravských úvalech dva pokusy o konstituování státních útvarů, Sámova říše a mojmírovská velkomoravská říše – Velká Morava. Franský kupec Sámó, vůdce vzbouřených Slovanů v boji proti Avarům v první polovině 7. století, vytvořil po řadě

Šikmý letecký snímek hory Říp

vítězství nad Avary ve střední Evropě kolem roku 623 nebo 624 silný slovanský kmenový svaz. Územní rozsah svazu nazývaného Sámova říše nelze přesně stanovit pro nedostatek údajů písemných i archeologických pramenů. Rozdílnost názorů v odborné literatuře umožňuje jen rámcově vymezit prostor Sámova kmenového svazu. Jeho centrum leželo pravděpodobně na Moravě. Ke svazu patřily slovanské kmeny v Čechách, polabští a posálští Srbové knížete Deršana severozápadně od Čech a snad i část Korutanska, osídleného rovněž Slovany. Hranice kmenového svazu nebyly stabilní, proměňovaly se podle okamžité politické situace ve střední Evropě. Sámovu říši spojoval společný boj proti Avarům a později proti franskému králi Dagebertovi I. Po Sámově smrti kolem roku 658 historické prameny o pokračování nebo zániku říše mlčí a další politické dění v bývalém centru Sámovy říše během 8. století není možné doložit, avšak ani vyloučit.

V první polovině 9. století se začala vytvářet na našem území další historicky známá mocenská centra, a to na jižní Moravě kolem Valů u Mikulčic a Starého Města u Uherského Hradiště a na Slovensku v okolí Nitry. Spojením obou regionů Mojmirém I. po vyhnání Pribiny z Nitranska asi v letech 833–836 vzniklo jádro budoucí Velké Moravy, které zahrnovalo osídlená území moravských úvalů a Nitranska. Svou jižní hranicí zasahovalo do dnešního Rakouska v jihozápadním prostoru od soutoku Moravy a Dyje.

Největšího územního a politického rozmachu dosáhla velkomoravská říše za knížete Svatopluka. Svatopluk pravděpodobně po roce 883 rozšířil svůj vliv do Čech, na srbské kmeny usazené podél řeky Sály a zřejmě již v letech 874–880 zaútočil do oblasti slezských kmenů kolem horní Odry a Visly. V letech 883–884 ovládl Svatopluk Panonii, na východě sahala jeho moc po bojích v letech 880–882 pravděpodobně až do horního Potisí. Přes pevnější mocenskopolitickou stavbu velkomoravské říše ve srovnání se Sámovým kmenovým svazem zůstává vymezení hranic Velké Moravy teoretickou konstrukcí, sestavenou, podobně jako u Sámovy říše, na základě dostupných archeologických i písemných pramenů. Zejména oblasti, jejichž připojení k velkomoravské říši se předpokládá, ale je nejisté, nelze kartograficky zcela přesně znázornit.

Počátkem 10. století se po pádu velkomoravské říše přesunulo centrum politického života do Čech, kde se začal utvářet český stát postupným rozšiřováním středočeské přemyslovské domény. Sjednocovací proces v zemi zahájil Boleslav I. po roce 935 a do konce 10. století ovládli Přemyslovci celé území Čech včetně východočeského panství Slavníkovců. Boleslavovu vládu provázely také územní výboje mimo jeho knížectví: na severní Moravu, do Pováží, Slezska, Malopolska (Krakovska), Sandoměřska a dále na východě Červeňských hradů. Zpět do Čech zatlačili Přemyslovce zřejmě již koncem 80. let 10. století Piastovci a v letech 1003–1004 ovládl polský kníže Boleslav Chrabrý i Čechy. Teprve Přemyslovec Oldřich dobyl roku 1019 zpět Moravu (resp. převážně severní část země), připojil ji k Českému knížectví a její správu svěřil svému synu Břetislavovi. Územní jádro českého státu, které výrazně ovlivnily přírodní podmínky, bylo na staletí dotvořeno.

Přirozenou hradbu, chránící obyvatele českých zemí a jejich sídla, tvořila horská pásma, pokrytá neprostupnými hvozdy, jejichž středem probíhala pomyslná hraniční čára. Na územích nechráněných horstvy s hustými lesními porosty přirozená hranice chyběla a zejména jihovýchodní hranice Čech a jižní hranice Moravy se nejčastěji proměňovala a lišila od současného stavu.

V době Břetislavovy vlády v letech 1035–1055 bylo součástí Čech Kladsko (pravděpodobně již od 10. století), Žitavsko se Záhvozdím a Vitorazsko, avšak nepatřilo k nim Chebsko, Ašsko, Novobystřicko a Landštejnsko. Na jižní Moravě probíhala hranice s Rakousy jižněji a teprve kolem poloviny 11. století se ustálila na řece Dyji. Na severu Moravy dobyl Břetislav území kolem Hradce nad Moravicí a položil tak základ budoucího Opavska. Za Moravskou branou pronikl k řekám Ostravici a Pštíně. Na krátkou dobu ovládl po vpádu do Polska roku 1039 Slezsko, Krakovsko a část Velkopolska s Hnězdnem a Poznaní, dobytého území se ale musel postupně vzdát. Přemyslovská knížata získala během 11. a 12. století na přechodnou dobu několik dalších území: v letech 1075–1076 Donínsko, v letech 1076, 1085 a 1158 (do 1256) Budyšínsko a od Uherska ve 12. století region na pravém břehu Olšavy a Moravy jižně od Uherského Brodu směrem k Hodonínu. Postoupila Sušicko (1124–1265) a část Vitorazska (1179 ztráta území v okolí Vitorazi-Weitry, 1186 byla postoupena oblast západně od Weitry v léno rodu Kuenringů).

Koncem 12. století vážně narušily celistvost českého státu rozbroje Přemyslovců. Císař Fridrich I. Barbarossa udělil roku 1182 Konrádu Otovi Moravu jako říšské léno a prohlásil ji

za samostatné markrabství, nezávislé na Čechách. Roku 1187 povýšil Barbarossa také pražské biskupství na říšské knížectví. Avšak po smrti českého knížete Bedřicha roku 1189, kdy na knížecí trůn v Praze nastoupil moravský markrabě Konrád Ota, byly české země opět sjednoceny. Samostatnost pražského biskupství skončila roku 1193, neboť tehdy se českým knížetem stal biskup Jindřich Břetislav z rodu Přemyslovců.

K většímu územnímu rozšíření českého státu došlo ve 2. polovině 13. století a počátkem 14. století za vlády Přemysla Otakara II., Václava II. a Václava III. Expanzivní politika Přemysla Otakara II., motivovaná úsilím o posílení rodové i panovnické moci, směřovala k jihu. Roku 1251 získal Přemysl Otakar II. Horní a Dolní Rakousy, Štýrsko (do roku 1254, znovu 1260), roku 1253 Pittensko a 1269 Korutany, Kraňsko a většinu Furlandska (1270). Na západ od Čech získal na deset let Chebsko (1266–1276). Všech těchto území se však musel opět vzdát ve prospěch Rudolfa I. Habsburského roku 1276. Roku 1256 bylo postoupeno Braniborsku Budyšínsko, naopak zpět do Čech bylo roku 1265 navraceno Sušicko. Kladsko se stalo roku 1278 krátce součástí piastovského Vratislavska.

Václav II. obrátil svůj velmocenský zájem na severovýchod a jihovýchod. Roku 1290 získal zpět Kladsko a v letech 1289–1292 postupně Bytomsko, Opolí, Těšínsko a Krakovsko, v roce 1291 také na západě Chebsko. Roku 1296 však definitivně ztratil zbytek Vitorazska, které ovládl Rudolf I. Habsburský. Jako polský král rozšířil Václav II. své země o Velkopolsko (1300–1306), pro svého syna Václava, později III., přijal roku 1301 uherskou korunu. Vznikající přemyslovské soustátí, které ještě roku 1305 na počátku vlády Václava III. tvořily české země, Polsko a část Uher, se zhroutilo roku 1306 smrtí posledního Přemyslovce.

Prosazování světské moci spolu se zajištěním hmotného a společenského postavení panovníka a jeho družiny vedlo již v 10. století k rozdělení země na menší územní celky, *úděly* (v písemných pramenech latinsky „pars“), spravované členy panovnického rodu. Úděl netvořil správně samostatné území a v Čechách na rozdíl od Moravy nebyl dědičný ani trvalý ve svém rozsahu a trvání. Například z 10. a počátku 11. století je znám úděl Václavova bratra Boleslava ve Staré Boleslavi, Boleslava III. v Žatci či Jaromíra a Oldřicha na Kouřimsku. Ve 30. letech 11. století existoval Jaromírův úděl na Plzeňsku a počátkem 13. století také na Chrudimsku a Čáslavsku. Připomíná se i Královéhradecko a Kladsko.

Na Moravě vznikl po jejím ovládnutí knížetem Oldřichem nejprve jeden úděl, za Vratislava II. dva, olomoucký a brněnský, a koncem 11. století tři úděly – olomoucký, brněnský a znojemský. Moravské úděly byly politicky i územně stabilnější než úděly v Čechách. K olomouckému údělu patřily hradské obvody Olomouce, Přerova, Spytihněvi, Břeclavi a Hradce nad Moravicí, k brněnskému pouze hradský obvod Brna, ke znojemskému Znojma a Bítova. Funkci správního prvku přestávaly úděly plnit po polovině 12. století. Na Moravě zanikly roku 1197, v Čechách teprve počátkem 13. století. Jedním z důvodů zániku údělů v Čechách bylo vyměření Děpolticů, poslední vedlejší větve Přemyslovců, roku 1223 a korunovace Václava I. mladším králem roku 1228.

Zároveň s úděly existovala v Čechách i na Moravě hradská správa, organizace či soustava nebo jinými slovy hradské zřízení. V českých zemích raného středověku tvořilo hradské zřízení oporu státní moci a správy. Správní a postupně i berní a soudní funkci v regionech začaly plnit

hrady – pravděpodobně již koncem 10. století, k roku 993, je doložena existence hradských okruhů (provincií), náležejících k některým novým přemyslovským hradům, například na Bílinsku, Děčínsku a Litoměřicku. Na sklonku 10. století patřily ke správním hradům Mělník, Kouřim, Čáslav, Mladá Boleslav, Žatec, Litoměřice, Bílina a Děčín, počátkem 11. století také Chrudim a Hradec (Králové). Postupně se ke správním hradům, ležícím ve starém sídelním území, tzn. v nížinných, úrodných oblastech, připojily dříve založené, ale vzdálenější hrady, především Plzeň (Stará Plzeň čili Starý Plzenec), a koncem 11. nebo počátkem 12. století Sedlec, Prácheň, Netolice, Doudleby, Chýnov a snad Bechyně. Kolem poloviny 12. století se stal centrem hradského okruhu hrad Vraclav u Vysokého Mýta, založený již Břetislavem I., na Moravě měly správní funkci zejména hrady Olomouc, Přerov, Brno, Spytihněv, Břeclav, Bítov, Hradec nad Moravicí a Znojmo. Hradská soustava, která tvořila od poloviny 11. století v Čechách i na Moravě základ státní správy, se začala rozpadat ve druhé polovině 13. století za vlády Přemysla Otakara II. Teprve koncem 14. a počátkem 15. století funkci hradských obvodů převzaly kraje. Ty se postupně měnily z berních krajů v samostatné polyfunkční správní jednotky.

2. Země Koruny české

Další výrazné územní proměny českého státu jsou spjaty s dynastií Lucemburků na českém trůně a zejména s dynastickou politikou Karla IV. Jan Lucemburský získal zpět roku 1319 Budyšínsko, roku 1322 za pomoci římskému králi Ludvíku Bavorovi Chebsko, 1329 koupil Zhořelecko (celá Horní Lužice – tento název se začal užívat pro Budyšínsko a Zhořelecko od 15. století – byla připojena do roku 1363). K Chebsku bylo roku 1331 začleněno Ašsko a Selbsko. K významnému úspěchu Jana Lucemburského v oblasti zahraničních vojenských aktivit patřilo připojení Horního a části Dolního Slezska v letech 1327–1335. Právní vztah slezských knížectví i moravských enkláv ve Slezsku k českým zemím se v dalších staletích vyvíjel a proměňoval. Dědictvím po otci Jana Lucemburského Jindřichovi VII. připadlo k českému státu rovněž Lucembursko.

Za vlády Karla IV., trvaleji od 15. století, se začalo užívat pojmů země Koruny české, Koruna Českého království, Corona regni Bohemiae či krátce Koruna česká. Již 19. května 1329 tohoto souhrnného označení státu poprvé užil Jan Lucemburský pro soubor zemí pod svou vládou. Od roku 1348 tak označoval Karel IV. jak původní území českého státu, tak připojené země i zahraniční léna. Svatováclavská koruna se stala symbolem pro všechna území, která tvořila český stát pod vládou jednoho panovníka. Základem územního komplexu bylo Království české, pro ostatní územní celky se vžilo pojmenování vedlejší či přivtělené (inkorporované) země. Karel IV., na jehož územních ziscích se podílela především sňatková politika, připojil k českému státu dvě další slezská knížectví, Svidnické (1353 sňatkem, 1368 dědictvím) a Javorské (1368), Dolní Lužici (1368) a Braniborsko, které zakoupil roku 1373. Roku 1353 získal větší část Horní Falce a o dva roky později (1355) ji definitivně připojil k českému státu. Zároveň koupěmi a zástavami hradů, panství a měst ve Fojtlandu, Míšeňsku, Durynsku, Meklenbursku a v Horní Falci vytvářel hustou síť zahraničních lén (zvaných latinsky *feuda extra curtem*). V návaznosti na léna Horní Falce budoval systematické pásmo lén i v Bavorsku. V 18. století

označil František Martin Pelcl, historik a představitel osvícenství a národního obrození, české hornofalcké území doby Karlovy jako Nové Čechy.

Téměř na sklonku života roku 1377 upravil Karel IV. správu nad územími Koruny české tak, aby po jeho smrti byla jednota Koruny zachována. Václav IV. však nedokázal impozantní dědictví svého otce udržet v celistvosti. Roku 1401 ztratil Horní Falc, Donínsko získal roku 1402 jako léno míšeňský markrabě. Téhož roku postoupil Zikmund Řádu německých rytířů území Nové marky, součást Braniborska od 40. let 12. století, roku 1415 zastavil Braniborsko Hohenzollernům a roku 1423 zastavil Moravu svému zeti Albrechtu Rakouskému (do 1437). Území Chebska se postupně zmenšovalo téměř na současnou podobu. Za husitských válek byly míšeňským markrabatům zastaveny oblasti kolem Mostu (1423–1456), Duchcova (1423–1450) a Oseku (1423–1450). Ve 20. letech 15. století se dotvářela hranice Čech a Žitavska, které tak definitivně splynulo s Horní Lužicí.

Od počátku 14. století v českých zemích postupně vznikaly kraje jako samostatné mocenské, správní a hospodářské regiony. Začátkem 15. století se Čechy dělily na dvanáct krajů: Bechyňský, Boleslavský, Čáslavský, Hradecký, Chrudimský, Kouřimský (Pražský), Litoměřický, Plzeňský, Prácheňský, Rakovnický, Slánský a Žatecký. Jejich hranice však vzhledem k častým proměnám územního rozsahu okrajových panství nebyly ustálené. Na Moravě se přirozené formování krajů ve středověku neuskutečnilo.

Vznik významných středoevropských mocenských celků, Velké Moravy v 9. a českého státu v 10. století, ani začlenění českých zemí mezi evropské velmoci krátce za vlády Přemysla Otakara II. a výrazněji v době Karla IV. ve 14. století neznamenalý posun střední Evropy na úroveň geopolitického centra kontinentu. Nicméně středověký český stát vždy představoval důležitou křižovatku kulturních vlivů, politických zájmů a střetů.

Od konce 15. i v průběhu celého 16. století působil na české země nerovný vývoj evropské ekonomiky. Velké zeměpisné objevy znamenaly mimo jiné přesun obchodních center z jižní Evropy na její západní pobřeží. Nové směry světových obchodních cest, příliv amerického stříbra a řada dalších politických i hospodářských aspektů spolu s kontinentální polohou českých zemí nepříznivě ovlivňovaly vztahy s pokročilejšími evropskými státy.

V 15. století se územní rozsah českého státu částečně měnil zejména v rámci proměnlivých personálních unií. Za Zikmunda Lucemburského vznikla personální unie Koruny české s Uherskem (1436–1437), za Albrechta Habsburského (Rakouského, 1437–1439) a Ladislava Pohrobka (1453–1457) s Uherskem a rakouskými zeměmi, za Jagellonců Vladislava II. a Ludvíka opět s Uherskem (1490–1526). Jiří z Poděbrad získal nazpět některá zahraniční léna a roku 1462 Dolní Lužici, zastavenou 1445 braniborským markrabatům, avšak bez území kolem Chotěbuze a Picni. Území Opavska a Krnovska se začala postupně odlučovat od Moravy a přiklánět se ke slezským knížectvím. Roku 1468 byl Jiří nucen přenechat vládu nad Moravou, Lužicemi a Slezskem Matyáši Korvínovi, stejně tak Vladislav Jagellonský pro léta 1471–1490 (podle olomoucké smlouvy na léta 1478–1490). Teprve po Matyášově smrti došlo ke scelení zemí Koruny české v rámci personální unie Jagellonců (1490–1526).

Počet krajů se po husitských válkách za vlády Jiřího z Poděbrad zvětšil na čtrnáct (od Rakovnického kraje se oddělil Podbrdský, od Bechyňského Vltavský) a zůstal zachován až do počátku

18. století. Pražská města tvořila od počátku zvláštní správní jednotku mimo rámec krajů. Tzv. vnější kraje, Chebsko, Kladsko, Loketsko a Trutnovsko, zřízené podle lenního práva, měly rovněž výjimečné právní postavení. Trutnovsko bylo v polovině 16. století správně připojeno k Hradeckému kraji. Pod vlivem tureckého nebezpečí v 16. století byly roku 1529 zřízeny na Moravě čtyři kraje jako obranné jednotky, Brněnský, Hradištský, Novojičínský a Olomoucký. Roku 1569 se jejich počet ustálil na pěti, Brněnském, Hradištském, Jihlavském, Olomouckém a Znojemském. Největší Olomoucký kraj se dělil do roku 1735 na kolštejnsko-třebovskou a přerovsko-bruntálskou čtvrt.

Vznik česko-rakousko-uherského soustátí pod vládou Habsburků roku 1526 znamenal začlenění zemí Koruny české do mnohonárodnostní habsburské monarchie na dobu čtyř staletí. V období raného novověku – v 16., 17. a 18. století – se tempo hospodářského rozvoje různých částí Evropy dále rozcházel. Obchodní a dopravní síť, umožňující intenzivní hospodářské styky mezi Středomořím, západní Evropou a Pobaltím i ostatními kontinenty, tvořily velké přímořské přístavy, říční doprava a poměrně husté předivo suchozemských cest. Vnitrozemská poloha českých zemí opět znesnadňovala napojení na ekonomické aktivity Nizozemí, Anglie, Francie a v Německu především dolního Porýní. České země byly odkázány na obchodní spojení po souši nebo na labskou a dunajskou vodní cestu. Přes značné úsilí rakouského státu o realizaci merkantilistických myšlenek, zásad a reforem směřujících k oživení hospodářství monarchie zůstaly české země mimo rychle se vyvíjející státy západní Evropy, závislé především na domácích impulzech.

K významným územním ztrátám českého státu došlo roku 1635, kdy byly Sasku postoupeny Horní a Dolní Lužice, zastavené již roku 1623. Další změny územního rozsahu českého státu se datují rokem 1742 – po prohraných slezských válkách předala Marie Terezie Prusku celé Kladsko o rozloze 1635 km², Dolní Slezsko a část Horního Slezska, Opolsko, Ratibořsko s Bytomí, Pštínou, a z Bohumínska území na pravém břehu řeky Olše (polsky Olza) o rozloze zhruba 35 tisíc km². Zbývající část Slezska, Těšínsko, část Opavska, Krnovska a Niska, se začala označovat názvem České nebo Rakouské Slezsko. Do roku 1815 byla postupně ztracena i všechna zahraniční léna (naposledy roku 1815: Marktredwitz – Ředvicko – ve prospěch Bavorska).

Správní reforma roku 1714 redukovala *kraje* v Čechách na dvanáct. Vltavský a Podbrdský kraj se sloučil v Berounský, Slánský byl připojen k Rakovnickému. S Žateckým krajem splynulo Chebsko a Loketsko, jejichž výsadní postavení bylo postupně omezováno již od konce třicetileté války. Čechy se tak od roku 1714 dělily na kraj Bechyňský, Berounský, Boleslavský, Čáslavský, Hradecký, Chrudimský, Kouřimský, Litoměřický, Plzeňský, Prácheňský, Rakovnický a Žatecký.

K další změně došlo roku 1751 rozdělením čtyř největších krajů, Žateckého na Žatecký a Loketský, Plzeňského na Plzeňský a Klatovský, Bechyňského na Táborský a Budějovický a Hradeckého na Hradecký a Bydžovský, aby všechny kraje byly přibližně stejně velké. Nové kraje se zpočátku označovaly jako podíly, ale ještě téhož roku se rovněž staly kraji. Šestnáct českých krajů pak přetrvalo celé století. Na Moravě vznikl roku 1735 z přerovsko-bruntálské čtvrti Olomouckého kraje šestý moravský kraj, Přerovský. Samostatný územněsprávní vývoj Slezska, zejména v moravském příhraničí, skončil rokem 1742, kdy součástí habsburské monarchie zůstala pouze jeho část, označovaná také jako České nebo Rakouské Slezsko. Členilo

se na Krnovské, Niské, Opavské a Těšínské knížectví. Kraje byly ve Slezsku vytvořeny teprve roku 1783, kdy vznikl Opavský kraj a Těšínský kraj.

V 19. století ovlivnila hospodářský život celé Evropy i mnoha mimoevropských zemí průmyslová revoluce. Její fázový postup z Anglie přes Francii a západní oblasti Německa do střední a východní Evropy znamenal pro české země kvůli jejich zeměpisné poloze další zpoždění oproti vyspělým evropským státům. Proces urbanizace, spjatý s rychlým růstem měst, s rozvojem průmyslových aglomerací a rostoucím podílem městského obyvatelstva, který začal v Anglii na sklonku 18. století, zasáhl české země výrazněji teprve o sto let později – v posledních desetiletích 19. a počátkem 20. století. Uvnitř habsburské monarchie však územně stabilizované české země zaujímaly ve vztahu k většině zemí soustátí významné postavení jako průmyslově nejrozvinutější region. K větším územním proměnám českého státu do vzniku Československa roku 1918 již nedošlo. S rozpadem Rakousko-Uherska zanikla i právní existence makroregionu zemí Koruny české.

Po zrušení poddanství roku 1848, a tím i patrimoniálních úřadů, se znovu proměnilo územní členění českých zemí. S platností od roku 1850 bylo v Čechách zřízeno sedm krajů: Budějovický, Českolipský, Chebský, Jičínský, Pardubický, Plzeňský a Pražský. Kraje se dále dělily na politické okresy. Nová reforma z roku 1855 rozdělila Čechy na třináct menších krajů: Boleslavský, Budějovický, Čáslavský, Hradecký, Chebský, Chrudimský, Jičínský, Litoměřický, Písecký, Plzeňský, Pražský, Tábořský a Žatecký. Hlavní město Praha si zachovalo správní samostatnost.

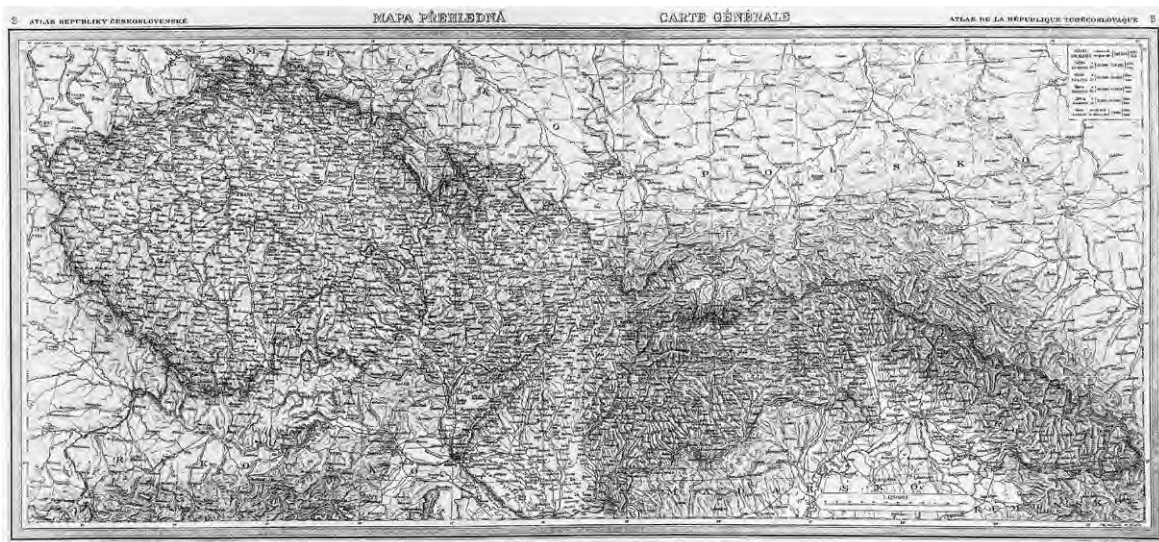
Morava se po správní reformě s platností od roku 1850 dělila na dva kraje, Brněnský a Olomoucký, a politické okresy, od roku 1855 do roku 1868 na šest krajů, Brněnský, Znojemský, Jihlavský, Olomoucký, Uherskohradištský a Novojičínský. Slezsko mělo od roku 1850 jeden kraj s politickými okresy, krátce bylo spojeno s Moravou v letech 1860–1861.

Rok 1862 pro Čechy a 1860 pro Moravu a Slezsko znamenal zrušení krajských úřadů, ty si však až do roku 1868 zachovaly některé své pravomoci. Při další správní reformě roku 1868 kraje obnoveny nebyly a krajské úřady zcela zanikly, krajské zřízení přestalo po téměř pěti stoletích existovat. Politické okresy zůstaly zachovány, jejich počet se však proměňoval.

3. Československo a středoevropský prostor

Vznik Československa roku 1918 znamenal pro Čechy a Slováky naplnění jejich úsilí o získání státní samostatnosti. Poválečné uspořádání Evropy však v sobě skrývalo mnohá rizika, která vyvrcholila novým válečným konfliktem a po roce 1945 rozdělením evropského kontinentu na nové zájmové politické sféry.

S vytvořením československého státu počítal zahraniční i domácí český odboj již v průběhu první světové války. Představy o územním rozsahu budoucího státu poprvé kartograficky vyjádřil Tomáš Garrigue Masaryk v Londýně roku 1916 a náskres na mapě Evropy zaslal k dalšímu projednání do Spojených států amerických. Do návrhu začlenil Čechy, Moravu a České Slezsko v tehdejších hranicích, Slovensko jako severní oblast Uherska, osídlenou převážně obyvateli slovenské národnosti, dále Vitorazsko, Valticko, jižní část Kladska, část Lužice, obývané Lužickými Srby (přibližně podle lužickosrbské jazykové hranice z konce 19. století) a Ratibořsko. Navrhl

Republika Československá na mapě z roku 1935

rovněž vytvoření koridoru v prostoru dnešního Burgenlandu mezi československým státem a jihoslovanským územím. Na okraj mapy Masaryk poznamenal: „Koridor spojující Čechy a Srbskochorvatsko. Založen na chorvatských četných koloniích, v jihu jsou Slovinci. Náležel by buď celý Srbsku, nebo část Uhrám, část Srbsku.“ Ještě před vznikem Československa připravila Národní rada československá v Paříži další varianty územního rozsahu budoucí republiky. Na některých opět naznačila možnosti připojení Kladska, Ratibořska a lužickosrbského regionu i průběh hranice mezi Maďarskem a Slovenskem.

Po první světové válce právně zakotvila podobu nového státu, Republiky československé, série mírových smluv, tzv. versailleský mírový systém. Šlo o mírovou smlouvu s Německem uzavřenou 28. června 1919 ve Versailles, s Rakouskem v Saint-Germain 10. září 1919 a s Maďarskem podepsanou v Trianonu 4. června 1920. Úpravy československých státních hranic však probíhaly až do roku 1924. Požadavky Československa, týkající se uznání jeho státních hranic, navržených již během první světové války, přednesl 6. února 1919 na zasedání mírové konference Edvard Beneš. Konečné řešení schválila Rada tří 4. dubna 1919 a vtělila je do tří mírových smluv versailleského systému. Základem republiky se stalo historické území v hranicích českých zemí, a to s menšími změnami staré zemské hranice Čech, Moravy a Českého Slezska, a dále území bývalých Horních Uher. Bez výhrad bylo k Republice československé připojeno Hlučínsko, Valticko (Moravsko-dyjský trojúhelník) a část Vitorazska při horním toku Lužnice. Těšínsko a na Slovensku severní hranice s Polskem v oblasti Spiše a Oravy se staly předmětem dalších jednání. O Těšínsko vedlo Československo spor s Polskem, ukončený arbitrážním rozhodnutím dohodových mocností ve Spa 10. června 1920. Podle něj vedla státní hranice po řece Olši, takže východní část Těšínska včetně většiny města Těšína připadla Polsku, kdežto západní díl někdejšího Těšínského knížectví s menší částí města, nyní Český Těšín, se stal součástí Československa.

Severní hranici Slovenska tvořila v podstatě severní hranice bývalého Uherska, resp. Zali-tavska, hraniční úpravy se týkaly především odstoupení části území Polska v oblastech Oravska a Spišska a probíhaly až do roku 1924. Jižní, slovensko-maďarská hranice musela být vzhledem k neexistenci historické hranice stanovena právně trianonskou mírovou smlouvou ze 4. červ-na 1920. Československo v rámci mírových jednání získalo sporné území Velkého Žitného ostrova a malé území u Bratislavy na pravém břehu Dunaje zvané Petržalka. V letech 1922 a 1924 postoupilo Maďarsku území kolem Suny, Somoskö a Somosköújfalu. Na Slovensku v jeho jižních částech zůstala téměř půlmilionová maďarská menšina.

Součástí Československé republiky se saintgermainskou mírovou smlouvou z roku 1919 stala Zakarpatská Ukrajina, po staletí součást Uher, pod názvem Podkarpatská Rus. Připojení předcházela jednání několika skupin politických představitelů rusínského obyvatelstva z USA i Zakarpatské Ukrajiny, které se definitivně vyslovily v květnu roku 1919 pro připojení k Česko-slovensku.

Vznik Československa 28. října 1918 znamenal značné rozčarování pro sudetské Němce, žijící především v pohraničních oblastech nového státu. Skupina německých poslanců z českých zemí žádala v souvislosti s projednáváním Tříkrálové deklarace v říšské radě v lednu 1918 ustavení samosprávné provincie Deutschböhmen v rámci habsburské monarchie; 29. října 1918 byla vyhlášena provincie Deutschböhmen jako součást nového rakouského státu Deutsch Österreich (Německé Rakousko), která zahrnovala území od Aše a Chebu přes Mostecko a Liberecko po Orlické hory se správním centrem v Liberci. Nato 30. října 1918 vznikla pro-vincie Sudetenland na území severní Moravy a Českého Slezska s centrem v Opavě. Konečně 3. listopadu 1918 vznikly další dvě provincie, Böhmerwaldgau v oblasti Českého lesa a Šumavy se střediskem ve Vimperku a Českém Krumlově a Deutschsüdmähren na jižní Moravě s centrem ve Znojmě. Kromě čtyř provincií měla být k Rakousku připojena také města Brno, Olomouc a Jihlava se silnou německou menšinou. Pokus o odtržení těchto provincií, vytvořených při-bližně v prostoru budoucích obsazených území po mnichovském diktátu, se však nezdařil. Po neúspěšných jednáních československé vlády s představiteli provincií o řešení situace byla území provincií obsazena československými vojenskými jednotkami. Definitivně ukončila dosavadní snahy sudetských Němců o odtržení saintgermainská mírová smlouva z roku 1919.

Nový stát se v letech 1920–1928 dělil na pět velkých správních celků, nazvaných země; Če-chy, Moravu, Slezsko, Slovensko a Podkarpatskou Rus. Jednotlivé země se členily na politické okresy (v Čechách, na Moravě a ve Slezsku) a *župy* (na Slovensku a v Podkarpatské Rusi). Župní zákon z 29. února 1920 s platností od 1. ledna 1923 sice zaváděl župní zřízení na celém území Československa, realizovalo se ale jen na Slovensku, kde bylo zřízeno šest nových žup, dvě města s regulovaným magistrátem a okresy. V českých zemích zůstalo v platnosti původní předválečné členění na politické okresy, na Podkarpatské Rusi staré župní zřízení uherské. Podle zákona o organizaci politické správy z roku 1927 vstoupilo 1. prosince 1928 v platnost nové územní členění, ustanovující zemi Českou, sloučením Moravy a Slezska zemi Moravskoslezskou, zemi Slovenskou (Krajina Slovenská, Slovenská krajina) a zemi Podkarpatoruskou. Župní zřízení se rušilo a nahradily je v celém Československu politické okresy.

Konec dvacetileté existence Republiky československé začal mnichovským diktátem 29. září a jeho přijetím 30. září 1938. Československo bylo nuceno odstoupit Německu ve dnech 1.–10. října 1938 pohraniční území, tzv. sudetské oblasti, o rozloze zhruba 28 000 km². Dále odstoupilo Polsku v průběhu 2.–30. listopadu 1938 asi dvě třetiny Těšínska a menší území na Slovensku a podle vídeňské arbitráže ze 2. listopadu Maďarsku pohraniční území jižního Slovenska s částí Podkarpatské Rusi ve dnech 5.–10. listopadu 1939. Rozsah odstoupených území se v prostoru českých zemí téměř shodoval s rozsahem provincií Deutschböhmen, Sudetenland, Böhmerwaldgau a Deutschsüdmähren, vyhlášených po vzniku Československa na podzim roku 1918 a usilujících o připojení k Rakousku.

Z většiny obsazeného území v českých zemích byla vytvořena zvláštní župa Sudetenland s centrem v Liberci. Jižní oblasti Čech, Moravy a na Slovensku oblast Petržalky a Devína patřily k říšským župám Oberdonau a Niederdonau. Odstoupená území činila celkem asi 29 % z původní rozlohy československého státu – z necelých 141 000 km² zůstalo cca jen 99 000 km². 6. října 1938 získalo plnou autonomii s vlastní vládou Slovensko, 11. října 1938 také Podkarpatská Rus. Autonomii obou zemí schválila poslanecká sněmovna 19. listopadu 1938 a změnila též oficiální název státu, tzv. druhé republiky, na Česko-Slovensko.

Zřízením protektorátu Čechy a Morava 16. března 1939 po obsazení tzv. druhé republiky Německem 15. března 1939 bylo Československo definitivně zlikvidováno. Německé okupaci předcházelo odtržení Slovenska a vznik Slovenského štátu 14. března 1939, Podkarpatskou Rus obsadilo Maďarsko do 18. března 1939.

Mnichovský diktát a okupace Československa nacistickým Německem 15. března 1939 znamenaly změny zásadního charakteru také pro územní členění státu. Odstoupená území byla postupně podřízována říšskoněmecké správě. Pohraniční oblasti jihočeské, jihomoravské a Hlučínsko byly připojeny k tehdejším sousedním správním celkům, župám (Oberdonau, Niederdonau a Oberschlesien). Z ostatního odstoupeného území byla vytvořena Reichsgau Sudetenland, říšská župa Sudety, která se dělila na padesát tři venkovských okresů (Landkreise) a pět městských okresů. Městské okresy (Stadtkreise) tvořila města Liberec, Ústí nad Labem, Cheb, Karlovy Vary a Opava.

Na území protektorátu existovaly původní politické okresy, označované jako „autonomní“, a nově zřízené oberlandráty. Oberlandráty, ustavené v průběhu prvního roku okupační správy, podléhaly přímo říšskému protektorovi. Jejich počet se během druhé světové války proměňoval, po správní reformě Reinharda Heydricha existovalo sedm oberlandrátů, od 1. září 1944 šest oberlandrátů.

Již během druhé světové války zvažoval československý exilový prezident Edvard Beneš různé varianty budoucích hranic poválečného Československa. Vycházel přitom z představ koncipovaných pravděpodobně ještě před Mnichovem a pak v době existence druhé republiky. Dochovaná skica českých zemí od Jaroslava Drábka z ledna 1939 obsahuje tři oblasti v západních a severních Čechách a ve Slezsku s asi devíti sty tisíci obyvateli německé národnosti, které Beneš zamýšlel odstoupit Německu včetně dalších tří malých území v jižních Čechách a na jižní Moravě. Nová mapa z května roku 1941 zachytila navíc také oblasti jižního Slovenska – ty měly být postoupeny Maďarsku. Území, určená k odstoupení v jižních Čechách a na jižní

Moravě, se oproti Drábkově skice výrazně zvětšila. Jako kompenzaci požadoval Beneš část Kladska podél jeho jihozápadních historických hranic.

Tak jak se měnila válečná a politická situace v Evropě, měnila se i Benešova rozhodnutí týkající se předpokládaných československých hranic. V únoru 1945 nový návrh hraničních úprav téměř odpovídal předmnichovským hranicím, ale bez Ašska, bez Šluknovského a Frýdlantského výběžku a s požadavkem části kladského území. Diplomatická jednání v letech 1945–1946, požadující připojení celého Kladska k Československu podobně jako na mírové konferenci roku 1919, se však s ohledem na tehdejší československo-polské vztahy nesetkala s úspěchem.

Po druhé světové válce došlo k obnovení Československa v předmnichovských hranicích bez Podkarpatské Rusi, která se stala podle smlouvy mezi ČSR a SSSR z 29. června 1945 součástí Sovětského svazu – Ukrajinské sovětské socialistické republiky. Státní hranice mezi Československem a Sovětským svazem vedla po bývalé zemské hranici Slovenska a Podkarpatské Rusi s menšími změnami v oblasti Čopu. Československo odstoupilo Sovětskému svazu železniční uzel Čop, třináct severně ležících obcí a roku 1946 získalo zpět katastrální území obce Lekárt (od roku 1948 Lekárovice). Roku 1947 převzalo Československo od Maďarska tři obce na pravém břehu Dunaje, Jarovce, Rusovce, Čunovo a část katastru obce Rajka, které jsou dnes součástí Bratislavy. Roku 1959 byly provedeny menší úpravy hranice s Polskem ve prospěch obou států. Nový název republiky od roku 1960, Československá socialistická republika, nezměnil nic na jejím územním rozsahu, stejně tak vznik Československé republiky ústavním zákonem z 6. března 1990, Československé federativní republiky k 29. březnu 1990 a České a Slovenské Federativní Republiky k 20. dubnu 1990.

Územní členění obnoveného Československa navazovalo na stav k 29. září 1938 bez Podkarpatské Rusi. Tři země: Česká, Moravskoslezská a Krajina Slovenská, se dělily na okresy podle dekretu prezidenta republiky z 27. října 1945. Dne 1. ledna 1949, kdy vstoupil v platnost zákon o krajském zřízení, vzniklo devatenáct krajů, členěných na okresy (kraj Pražský, Ústecký, Karlovarský, Plzeňský, Českobudějovický, Jihlavský, Pardubický, Hradecký, Liberecký, Brněnský, Gottwaldovský, Ostravský, Olomoucký, Bratislavský, Nitranský, Žilinský, Banskobystrický, Košický, Prešovský). Roku 1960 bylo vytvořeno nové územní dělení na deset krajů: Středočeský, Východočeský, Severočeský, Západočeský, Jihočeský, Severomoravský, Jihomoravský, Západoslovenský, Středoslovenský a Východoslovenský. Status kraje získalo hlavní město Praha. Zákon o federalizaci republiky z 27. října 1968 s platností od 1. ledna 1969 počet krajů nezměnil. Roku 1990 byly krajské národní výbory zrušeny.

4. Česká republika v srdci Evropy

Rozdělení československého státu k 1. lednu 1993 na dva samostatné celky, Českou republiku a Slovenskou republiku, přiblížilo Českou republiku opět středověkému Břetislavovu knížectví – po řadě proměn připomíná Česká republika svou polohou a vymezením hranic české země v době Břetislavovy vlády po roce 1035, kdy skončila první politická krize tehdejšího přemyslovského knížectví a jeho územní rozsah se stabilizoval. Smlouva o vymezení hranic mezi Českou republikou a Slovenskou republikou byla podepsána 4. ledna 1996.

Nová Česká republika se v letech 1993–1995 dělila na sedmdesát pět okresů, od 1. ledna 1996 na sedmdesát šest okresů. 1. ledna roku 2000 vstoupil v platnost ústavní zákon o vzniku vyšších územních samosprávných celků, který obnovil krajské zřízení a vymezil rozsah čtrnácti nových krajů: Prahy, Středočeského, Libereckého, Ústeckého, Karlovarského, Plzeňského, Jihočeského, Pardubického, Královéhradeckého, Moravskoslezského, Vysočiny (od r. 2011 Kraj Vysočina), Jihomoravského, Olomouckého a Zlínského. K 1. lednu 2003 byly zrušeny okresní úřady a namísto nich zavedeny tzv. pověřené obce.

Geografická poloha České republiky se nemění. V současné vyspělé společnosti je význam zeměpisné polohy českých zemí zdánlivě menší než v minulosti, přesto i po významných změnách na přelomu 80. a 90. let 20. století zůstává střední Evropa citlivým jazýčkem na vahách evropské stability a geopolitický aspekt nadále formuje vzájemné vztahy mezi evropskými státy a zeměmi.

5. Proměny krajiny

Pod pojmem „krajina“ se rozumí přirozeně nebo účelově vymezená část zemského povrchu, jejímiž složkami jsou půdotvorné horniny, půda, podnebí, vodstvo, rostlinstvo, živočišstvo a člověk. Krajina, zejména kulturní krajina, na jejíž podobě se do značné míry podílí činnost lidské společnosti, se v českých zemích v průběhu staletí výrazně měnila, a to vlivem přírodních podmínek i člověka. Česká krajina má svoji vlastní dynamiku, v horizontu desítek až stovek let probíhají v krajině změny, způsobené přírodními procesy i lidskou činností, má také svoji ekologickou stabilitu. Ve střední Evropě je ekologická stabilita krajiny určena poměrným zastoupením lesů, luk, pastvin, orné půdy a zastavěné plochy.

V souvislosti s dějinným vývojem se rovněž hovoří o historické krajině nebo o krajině jako památce. Historická krajina je každou krajinou minulosti, ale zároveň, ve smyslu krajina jako památka, výjimečnou součástí minulých krajin, kde dochované stopy lidské činnosti jsou jedinečné. Prívlastek „historická“ je tedy dán objektem studia, tj. krajinou existující v minulosti (na rozdíl od současné kulturní krajiny), dochováním stop – pozůstatků krajinných prvků –, které tuto krajinu spoluvytvářely (a dnes ji dokumentují), a historickou informací, jež je s krajinou spjata. Význam sousloví „krajina jako památka“ vyjadřuje soubor specifických, identifikovaných relikvů historické krajiny, významných ve smyslu zachování kulturního dědictví země. Je přitom vždy míněna krajina kulturní, tedy taková, na jejíchž proměnách se podílel člověk. Historické přístupy spatřují v krajině spíše prostor pro realizaci života a představ společnosti a promítnutí hodnot lidských civilizací.

Podoba historické krajiny z různých časových horizontů je v současné kulturní krajině do určité míry zachována díky větším i drobnějším stopám, skrytým či zřetelně viditelným. Stopy historické krajiny zachycují kromě přírodních vlivů mnohé dějinné události politické, hospodářské, sociální a kulturní povahy. Obecně dochovaných stop ubývá se vzdálenější minulostí. V některých případech, zejména při zásadnějším poškození krajiny, mizí stopy lidské činnosti nedávných desetiletí.

6. Krajina českých zemí v neolitu. Raně středověké kolonizační procesy

Do konce mezolitu lidé do přírody téměř nezasahovali, byli její nedílnou součástí. V neolitu však přispělo teplé a vlhké, atlantické podnebí k vytvoření příznivých podmínek pro vznik zemědělství a trvalých lidských sídel. V období neolitu asi 5500–4300 let př. n. l. se na území České republiky v prostoru nynějších středních a severozápadních Čech a jižní a jihozápadní Moravy s trvalým osídlením a zkulturněním černozemních půd do výšky zhruba 300 m n. m. začala formovat kulturní krajina. Neolitický člověk kultivoval nezalesněnou půdu a zároveň postupně přetvářel lesní půdu na zemědělskou. Začal proces vydělování člověka z přírody a jeho aktivní účasti na proměnách krajiny.

Počátkem tisíciletí zavládlo v celé Evropě mimořádně příznivé, teplejší a vlhké klima s maximem koncem 13. a v první polovině 14. století. Až do 12. století byly české země téměř celé pokryty převážně listnatými lesy, obklopujícími malé plochy zpočátku řídké osídlených bezlesých nížin. Hory s pomezními pralesy tvořily přirozené hranice českého státu kromě pohraničních oblastí jižní Moravy, rozhraní mezi lesem a kultivovanou krajinou bylo méně zřetelné než dnes.

S nárůstem osídlení od 11. a zvláště od druhé poloviny 12. století v souvislosti s vnitřní a později vnější kolonizací lidé pronikali do vyšších, zalesněných poloh a odlesněné plochy se začaly postupně zvětšovat. Osídlení postupovalo z nížin v povodí středního a dolního Labe, dolní Ohře a dolní Vltavy, z úvalů Moravy, Svitavy a Svatky i z Podyjí do vyšších a odlehlejších oblastí. Kolonizační pohyb směřoval do zalesněných poloh nejprve nad hranici 300 m a později až do 500 m n. m., během první poloviny 13. století hluboko do lesů i do výšky nad 500 m n. m. Nové osady s uzavřenou zástavbou v polích, přerušovaných menšími listnatými lesy, vtiskly krajíně nový ráz. Od první poloviny 13. století probíhalo v českých zemích také zakládání měst,

Praha v Schedelově kronice z r. 1493, veduta se datuje do r. 1492

vrcholící ve druhé polovině 13. století. Rostl počet obyvatel, rozvíjelo se zemědělství a řemesla, němečtí osadníci přinesli do země nové právní normy. Na sklonku 14. století bylo až na těžko přístupné polohy osídlování téměř dokončeno. Proces postupného odlesňování krajiny zmírňovalo pustnutí a zanikání některých sídel následkem válečných konfliktů, hladomorů, morových epidemií nebo živelních pohrom.

Vodní toky v nížinách Polabí, dolního Povltaví a Poohří a v moravských úvalech neustále měnily svá koryta a meandrovaly. Vlivem eroze, jarních povodní a prudkých letních dešťů vytvářely četná ramena, tůně a mokřady. Splavená půda, dřevo, v létě obilí a seno zanášely původní koryta a silný proud razil nová. S rozvojem středověké říční plavby a voroplavby, zejména na Vltavě a Labi, začala v českých zemích poměrně intenzivní vodohospodářská činnost – stavěly se jezy, upravovala koryta řek. První umělé vodní nádrže – rybníky – vznikaly pravděpodobně již od 13. století přehrazením potoků a menších říček krátkými hrázemi. Rostl odbyt ryb, mimo jiné i díky jejich zvýšené spotřebě v postních obdobích. Například klášter v Louce u Znojma obdržel listinu s povolením k založení rybníků již roku 1227, zmínka o rybnících je i v zakládací listině kláštera Zlatá Koruna z roku 1263.

Zemskými branami, průchody v pohraničních lesích, vstupovaly do Čech a na Moravu zemské cesty, důležité strategicky i obchodně. Mířily především do Prahy, Brna a Olomouce a spojovaly české země s Evropou. Síť zemských cest se postupně větvila a zahušťovala, některé trasy se měnily podle prostupnosti terénu i se vznikem nových center hospodářství a obchodu. Zemské cesty se hvězdovitě sbíhaly do Prahy ze všech světových stran. Od severu vedla Žitavská, Chlumecká (Srbská) a Mostecká, ze západu Via magna a Domažlická. Z jihozápadu mířila známá Zlatá stezka zvaná také Via aurea, z Rakous Rakouská. Z Prahy na východ směřovaly hlavní cesty do Polska (Kladská nazývaná Slezská, Polská či Náchodská), k jihovýchodu na Brno tzv. Trstenická a přes Jihlavu Haberská. Z Moravy pak vedly další směry zemských cest do Vídně, Uher a Polska.

Zemského povrchu se v některých oblastech dotkla těžba nerostných surovin – před první polovinou 13. století byly otevřeny prosperující stříbrné doly u Jihlavy a Německého (Havlíčková) Brodu, v posledním desetiletí 13. století bohatá naleziště stříbra u nově založené Kutné Hory. Českomoravská vrchovina se stala hlavní produkční oblastí stříbra, i když stříbrné doly se nacházely také u Stříbra, Příbrami a na Moravě v Jeseníkách. Kromě stříbra se těžilo hlavně zlato, měď a cín.

Do konce 13. století se v českých zemích vytvořil nový vzhled kulturní krajiny se třemi základními sídelními typy – vesnicemi, městy a panskými sídly (hrady, tvrzemi a klášterními areály) a s poměrně stabilizovanou komunikační sítí. Ve svých základech přetrval až do novověku.

7. Velké proměny krajiny raného novověku

V průběhu 16. století získala krajina českých zemí na mnoha místech nový ráz. Vznikaly velké rybníční soustavy, do horských pásem intenzivně pronikali těžaři ušlechtilých rud, bohaté listnaté lesy v některých oblastech prořídly nebo docela zmizely. Jakmile byly ve druhé polovině 17. století alespoň zčásti odstraněny strašlivé následky třicetileté války, proces přetváření kra-

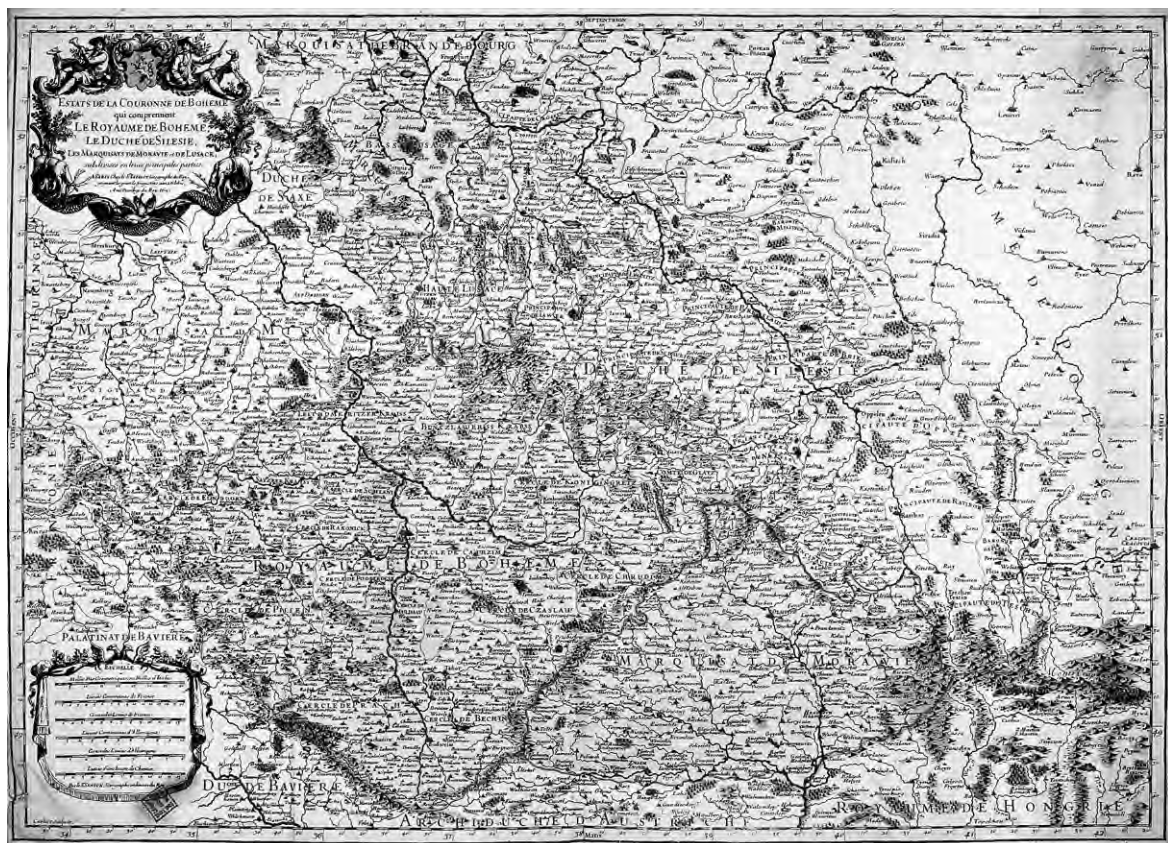
jiny pokračoval. Do značné míry byl ovlivněn politickými i hospodářskými změnami, novými myšlenkovými proudy, například merkantilismem, a rozvojem vědy a techniky. V 18. století se tyto změny nejvýznamněji promítly do stavu lesního a vodního hospodářství a zemědělské výroby, o století později také do těžby nerostných surovin a výstavby nových dopravních komunikací.

Jedním z prosperujících hospodářských odvětví se koncem 15. a v 16. století stalo rybníkářství, provozované na šlechtických velkostatkách. Největší a nejvýznamnější rybníční pánve v českých zemích vznikly na Pardubicku, Poděbradsku a Třeboňsku. Na Pardubicku mělo rovinaté území perněstejnského panství, silně zamokřené a protkané meandrujícím Labem, dobré podmínky pro stavbu rybníční soustavy. Rybníky spojovaly dvě dlouhé umělé stoky, Opatovický kanál, budovaný od konce 15. století do roku 1513, a Podčapelská (Počapelská) stoka z téže doby. Spolu se Zlatou stokou a Novou řekou na Třeboňsku a Sánským kanálem a Novou strouhou na Poděbradsku svědčily tyto umělé kanály o vyspělosti tehdejšího vodního stavitelství. V perněstejnských službách působil významný český rybníkář rytíř Kunát z Dobřenic, mezi jehož žáky patřil také Štěpánek Netolický. V polovině 16. století byl rozvoj pardubické rybníční soustavy ukončen, pro nové vodní nádrže již v krajině nezůstalo téměř žádné místo. V okolí Pardubic a Kunětické hory existovalo asi dvě stě třicet rybníků, z nichž nejrozsáhlejší dosahovaly velikosti několika set hektarů – největší pardubický rybník Čeperka o rozloze kolem 1000 hektarů, vystavěný v letech 1491–1496, zatopil katastr několika obcí.

Poděbradsko, silně zaplavované a podmáčené vodami Labe, Cidliny a Mrliny, patřilo původně mezi málo úrodné, bažinaté kraje. Na přelomu 15. a 16. století zde vznikl systém rybníků, napojený na řeky Cidlinu, Mrlinu a kanály Sánskou stoku a Novou strouhu. Sánská stoka přiváděla vodu do dnes již neexistujícího rybníku Blato u vsi Pátku o rozloze asi 990 hektarů.

Na Třeboňsku přinášela Lužnice velké množství povrchové vody, která byla využita k vybudování dalšího vodního systému v Čechách. Velkolepý plán obrovské rybníční soustavy realizovali v 16. století Štěpánek Netolický, který působil v jižních Čechách v první třetině 16. století, a Jakub Krčín z Jelčan a Sedlčan, v 60.–80. letech téhož století pokračovatel Štěpánkova díla. Osu rybníčního systému tvořila více než 45 km dlouhá Zlatá stoka. Ve druhé polovině 16. století založil Jakub Krčín monumentální rybníky Rožmberk o velikosti 1060 hektarů, Svět (dříve Nevděk) a umělý kanál Novou řeku, spojující Nežárku s Lužnicí. Zatímco Štěpánkovy rybníky byly spíše menší a mělké, ale na chov ryb velmi bohaté, Krčín budoval hlubší vodní nádrže o velké rozloze a s nižší výnosností.

Během 16. století vznikaly rybníky i v méně příhodných oblastech. Území jihozápadních, jižních a jihovýchodních Čech bylo protkáno vodními soustavami, které začínaly na Blatensku, Lnářsku a Rožmitálsku, pokračovaly přes Písecko, Vodňansko, Strakonicko a Netolicko, Budějovicko, Novohradsko, Třeboňsko, Soběslavsko a Novobystřicko až k Jindřichohradecku. Další, i když rozsahem menší rybníkářské oblasti se nacházely v západních Čechách na Klatovsku a Rokycansku, poblíž Boru u Tachova, u Nýřan, Jesenice, Plané a Teplé. V severních Čechách se rybníčnímu hospodářství dařilo na Mostecku a v okolí Doks, ve středních Čechách u Žebráku, Mýta, Konopiště, Neveklova, Sedlčan a na Kouřimsku. Ve východních Čechách začínala rybníkářská oblast Mladoboleslavskem a Jičínskem. Pokračovala přes Královéměstecko, Poděbradsko

České země na mapě Charlese Huberta Alexise Jaillota z roku 1695

a Pardubicko až na Královéhradecko. Celkový počet rybníků se v Čechách v 16. století odhaduje na 78 000 s plochou kolem 120 000 hektarů, tj. asi o dvě třetiny více, než je současný stav.

Na severní a střední Moravě vznikaly velké rybníční soustavy na Šumpersku, v okolí Uničova, Olomouce, Tovačova a Kroměříže. Další rybníky se nacházely na jižní Moravě na Mikulovsku a Hodonínsku – Kobylí, Čejčský rybník, Nesyt, a na Znojemsku na řece Jevišovce. Na Českomoravské vrchovině bylo vybudováno Velké Dářko, řada menších rybníkářských oblastí existovala u Hlinska, Polné, severozápadně od Jihlavy nebo mezi Humpolcem a Lipnicí.

Přes úpadek rybníkářství, způsobený poklesem ceny ryb a postupnými proměnami polního hospodaření, přetrvaly rybníční soustavy v téměř nezměněné podobě až do druhé poloviny 18. století – ještě josefský katastr uvádí k roku 1788 celkem 76 815 hektarů rybníků v Čechách. Od konce 18. století začal počet rybníků klesat, k jejich likvidaci přispěla rostoucí potřeba zemědělské půdy, zintenzivnění obilnářství a pastevectví a později, zejména na Pardubicku a Poděbradsku, pěstování nové plodiny, cukrové řepy. Ornou půdu na ploše bývalých velkých poděbradských a pardubických rybníků Blato a Čeperka dnes křížují meliorační kanály, na

mnoha místech vznikají v této oblasti nové vodní nádrže – zatopené těžební jámy pískoven. Nejméně byly vysoušením zasaženy jihočeské rybníky, které ochránila před rozsáhlým rušením nižší kvalita zemědělské půdy.

16. století je v českých zemích spjata také s rozmachem dolování, především po objevení bohatých stříbrnosných žil u Jáchymova. V krušnohorské oblasti se kromě stříbra těžily ušlechtilé rudy mědi, olova, železa, cínu, wolframu a molybdenu, podobně jako na Krkonošsku a Jesenicku. Na Šumavě se od 16. století až do vyčerpání zásob ve druhé polovině 17. století dolovala železná ruda. Rozvoj těžby nerostných surovin a s ní i hutnictví znamenaly velkou zátěž pro lesní hospodářství. Ve značné míře byly vykáceny lesy ve středních Čechách na Slánsku, Kladensku a v Posázaví, v Polabí na Chlumecku, v jižních Čechách na Českokrumlovsku a Netolicku. Také pohraniční hvozdy, Šumava, Krušné hory, Krkonoše a Orlické hory, se nevyhnuly odlesňování. Pro potřeby dolů a hutí s vysokou spotřebou palivového dřeva i dřevěného uhlí byly v době předbělohorské vyhrazeny lesní komplexy se zvláštním dozorem nad lesním hospodařením. Například do jáchymovských dolů se dováželo dřevo z Přísečnicka, do kutnohorských z Trutnovska a Rychnovska, do rudolfovských z Hlubocka.

Koncem 17. a v první polovině 18. století došlo k oživení hornictví, nastal rozmach sklářství a železářství. Tato hospodářská odvětví vyžadovala pro svůj provoz stále větší množství dřeva, ať už řeziva, nebo dřevěného uhlí. Probíhala intenzivní těžba lesních porostů, mnoho lesů prořídlo, vznikaly holiny, produkce dřeva klesala. Z lesů mizely duby i jedle, začaly převažovat habry, osiky, břízy a borovice. Vzhledem k nedostatku užitkového dřeva bylo nutné vysadit rychle rostoucí dřeviny, především borovici, smrk, modřín, topol, javor a jasan. Na mnoha místech nahradily listnaté lesy jehličnaté monokultury, smrkové a borovicové, napadané častěji lesními škůdci. V rezervovaných neboli montánních lesích vznikaly první lesní hospodářské plány se stanovením zásob a přípustné roční těžby dřeva. K postupující devastaci lesů přispívalo pastevectví, rozmáhající se především v horských oblastech.

V 17. století se značnému zájmu stále více těšilo splavňování řek. Voda byla pro člověka od počátku jeho existence zdrojem obživy. Přinášela potravu, dostatek vody znamenal dobrou úrodu, nedostatek bídu a hladomor. Velké vodní toky spojovaly jako dopravní tepny odlehlé krajiny, tvořily hranice mezi územními celky a v dobách ohrožení přirozené překážky proti nepříteli. O významných českých a moravských řekách psali kronikáři, zmiňovaly se o nich nejstarší úřední prameny a vlastivědné popisy, zakreslovali je zemští měřiči a kartografové. V první polovině 17. století řídil osobně splavnění Svatojánských proudů na Vltavě strahovský opat Kryšpín Fuk a zpracoval řadu podrobných rukopisných map Vltavy. Na přelomu 17. a 18. století uskutečnil Lothar Vogemonte soustavný průzkum říční sítě, zvláště Vltavy, Moravy a Odry. Byl autorem návrhů na další splavňování a výstavbu průplavů jako jednoho ze způsobů povznesení hospodářství habsburské monarchie.

Vodohospodářská činnost pokračovala hlavně splavňovacími pracemi na Vltavě. Uplatnění vědeckotechnických poznatků ve vodním stavitelství prosazoval například Jan Ferdinand Schor, který v letech 1726–1729 vystavěl na tehdejší dobu ojedinělá vodní díla, vltavské plavební lodní komory u Županovic a u Modřan. Ve druhé polovině 18. století došlo k technicky náročným úpravám a k přeložení vodních toků Ohře, Labe a Orlice v souvislosti s výstavbou vojenských

pevností v Hradci Králové a Terezíně. Stavba královéhradecké pevnosti začala roku 1766. Vyžádala si rozsáhlou regulaci Labe a Orlice, napřímení jejich toků, zasypání vedlejších ramen a vybudování soustavy stavidel, umožňujících zvednutí hladin obou řek a zaplavení předpolí pevnosti. Pevnost Terezín, založená roku 1780 na podporu obranyschopnosti vojenských přechodů přes Lužické hory a k ochraně labské vodní cesty, vznikla na levém břehu Ohře v prostoru vesnic Německé Kopisty a Travčice. Řeka Ohře byla asi ve vzdálenosti 4 km od ústí do Labe rozdělena do dvou ramen, z nichž západní, Nová Ohře, se stalo hlavním řečištěm a původní, Stará Ohře, vedlejším ramenem. Vodohospodářské práce, měnící vzhled a směr vodních toků českých zemí, pokračovaly i během 19. století.

Struktura hlavních suchozemských komunikací se až do první poloviny 18. století výrazněji neměnila a v podstatě sledovala směry starých zemských cest. Teprve rostoucí význam kvalitní komunikační sítě pro rozvoj hospodářství, dopravy a pošt i pro strategické účely podpořil ve 30. letech 18. století zahájení přestavby komunikací, a to nejprve šesti hlavních zemských silnic – Linecké, Žitavské, Vídeňské, Říšské, Lipské a Slezské. Stavební úpravy se dotkly také Zlaté stezky. Slezské války i válka sedmiletá však habsburskou monarchii finančně značně vyčerpaly a k oživení zájmu o zlepšení stavu zemských komunikací došlo až koncem 18. století.

Po polovině 18. století vzrostl počet obyvatel českých zemí. K zajištění obživy bylo nutné zvýšit produktivitu zemědělské výroby, mimo jiné i získáním většího množství orné půdy. Pokračovala přeměna lesní půdy na zemědělskou, provázená odstraňováním společných pastvin, rušením vinic, a dokonce až do poloviny 19. století vysoušením a rušením rybníků; některé z nich však byly po polovině 19. století znovu obnovovány. Až do konce 18. století přitom v zemědělství stále převládala trojpolní, úhorový způsob hospodaření s jednostrannou převahou obilovin. Teprve postupný přechod na střídavý způsob, zavádění nových plodin, zejména jetele, vojtěšky, brambor, krmné řepy, později cukrovky, a vydatnější hnojení přírodními i umělými hnojivy vedly v průběhu 19. století ke zlepšení výnosnosti půdy, ke změně skladby osevních ploch a rozsahu i struktury půdního fondu.

Specifickým projevem tvorby kulturní krajiny v českých zemích v 18. století je „česká barokní krajina“ – organizovaná krajina, ekonomicky účelná a estetická, vyjadřující harmonické propojení člověka s přírodou. Barokní krajina byla hospodářsky využívána – probíhalo zavádění nových plodin, vysoušení rybníků za účelem získání nové zemědělské půdy nebo rozsáhlé odlesňování v souvislosti s rozvojem sklářství, hutnictví a důlního podnikání. Přesto je barokní krajina naplněná estetikou, harmonickými vztahy a idejemi barokního člověka. Její stopy zůstaly v české krajině dodnes a současný člověk ducha a dědictví barokní krajiny intenzivně vnímá.

Barokní krajinu charakterizuje zvlněný terén s mozaikou drobných polí, hustá síť silnic a cest, lemovaných stromovými alejemi, sakrální vesnická architektura s dominantami barokních kostelů, drobná architektura ve volné krajině (boží muka, kříže, kapličky) a esteticky motivované úpravy krajiny – barokní zahrady a krajinné parky ve spojení se zámeckými budovami. K nejvýznamnějším příkladům komponovaných celků v české barokní krajině patří například zámek a lázně Kuks mezi Dvorem Králové nad Labem a Jaroměří z konce 17. a po-

částku 18. století, zbudovaný na východočeském panství hraběte Františka Antonína Šporka, Valdštejnova raně barokní krajina nebo šlikovská barokní krajina na Jičínsku; v úplnosti se však tyto komponované barokní krajiny do současnosti nezachovaly.

8. Krajina v proudu industrializace, urbanizace a rozmachu dopravy

V 19. století se krajina stále rychleji proměňovala. Ve větší míře pokračovala řízená obnova lesa, zmírňující dlouholeté následky vytěžování lesních porostů. K částečnému zlepšení kritického stavu lesů přispělo soustavné zalesňování holin a také častější využívání kamenného uhlí namísto dřevěného, související se zaváděním parních strojů do výroby a dopravy. Měnila se druhová skladba lesů i rozsah lesních ploch. V nižších polohách z listnáčů převažovaly duby, habry, břízy, olše a osiky, ale souvislejší listnaté porosty mizely. Nahrazovaly je jehličnany, většinou borovice, smrk a modřín, například na Zbraslavsku, Mladoboleslavsku nebo Litomyšlsku. Lužní lesy v povodí Moravy, Dyje, Labe a dolní Ohře si druhovou skladbu zachovaly. V podhorských a horských oblastech s nižší těžbou dřeva rostly původní dřeviny, nedotčené smrkovými monokulturami, kromě smrku jedle, buky, javory, jasany, borovice, na Jesenicku i modřín.

Lesní zákon z roku 1852 zavedl státní dozor nad lesním hospodářstvím a zakázal zmenšování rozsahu lesní půdy. Spolu s podporou osvětových organizací, například České lesnické jednoty nebo Moravského lesnického spolku, se dařilo v lesnictví postupně prosazovat nové pokrokové pěstební technologie, provádět rozsáhlou vzdělávací činnost a vychovávat další generace odborníků. Vedle hospodářského významu lesa byla uznávána také jeho funkce krajinotvorná a rekreační.

S postupným přechodem z úhorového na střídavý způsob zemědělského hospodaření a zdomácněním nových zemědělských plodin se v českých zemích začaly formovat zemědělské výrobní oblasti. Před polovinou 19. století k nim patřily obilnářské (Polabí, dolní Poohří, Dolnomoravský a Dyjsko-svratecký úval), chmelařské (Žatecko, Rakovnicko, Lounsko) a vinařské oblasti (jižní Morava, okolí Prahy a Mělnicko). Na jeho sklonku přibýly oblasti řepařské (Královéhradecko, Pardubicko, Kolínsko, okolí Prahy, Mělnicko a Litoměřicko), obilnářsko-bramborářské (především Českomoravská vrchovina) a pícinářské (podhůří pohraničních horských pásem). Kolem Prahy, Všetat, Brna a Znojma se vyčlenily regiony, zaměřené na pěstování zeleniny. Měnilo se využití půdního fondu a jeho struktura – během první poloviny 19. století se rozloha zemědělské půdy ještě zvětšila, a to asi o 10 %. Ve druhé polovině 19. století sice zůstaly plochy zemědělské půdy téměř beze změny, výměry orné půdy, zahrad, sadů a vinic se však rozšířily na úkor pastvin a luk.

Pro zlepšení stavu lesních i zemědělských půd probíhaly v českých zemích od poloviny 19. století, ale zejména na jeho sklonku, meliorační práce. Přispívaly k intenzivnějšímu využívání a kultivaci pozemků a ovlivňovaly bonitu půd. Souvisely s úpravami vodních toků a působily jako preventivní ochrana před následky živelních pohrom – větrných a vodních smrští a povodní. Meliorační práce také měnily rozsáhlým odvodňováním a zavodňováním dosavadní režim podzemních vod.

Soustavné vodohospodářské činnosti, pokračující i v 19. století, se v souvislosti s rozvojem voroplavy věnovala především firma Lanna. Před polovinou 19. století provedla důležité úpravy horního toku Lužnice, Nežárky, Blanice, Malše a Otavy. Pracovalo se na Vltavě i na Labi, kde od roku 1819 probíhala rozsáhlá regulace jeho řečiště. Bylo upraveno koryto řeky mezi Kolínem a Poděbrady, za Nymburkem, mezi Brandýsem nad Labem a Kostelcem nad Labem a při soutoku Labe a Vltavy, kde se před regulací hlavní i vedlejší ramena obou řek složitě proplétala. Od 80. let 19. století firma Lanna realizovala splavnění Vltavy v Praze. Rekonstruovala pevné jezy a pod Prahou vystavěla jezy pohyblivé, které měly usnadnit průjezd vorů řečištěm. Budovaly se přístavy v Holešovicích a na Smíchově, obnoven byl přístav v Karlíně. Řeku sevřela první nábreží. V Čechách i na Moravě ožily mnohé projekty na propojení říčních toků, například dunajsko-oderský kanál, dunajsko-vltavský kanál, spojení dunajsko-oderského kanálu s řekou Vislou a průplav z Přerova do Pardubic k propojení dunajsko-oderského kanálu s Labem. K jejich realizaci však nikdy nedošlo. Myšlenku vltavsko-dunajského průplavu definitivně ukončila stavba koněspřežné železnice z Českých Budějovic do Lince v letech 1825–1832.

Od roku 1896 projektovala a organizovala splavnovací stavby v českých zemích Komise pro kanalizování Labe a Vltavy. První komplexní program výstavby vodních cest, týkající se zejména Labe, Vltavy a Odry, umožnil vodocestný zákon z roku 1901, roku 1903 byla zřízena Zemská regulační komise. Regulační zásahy znamenaly také dílčí omezení ničivých povodní, které opakovaně zaplavovaly inundační pásma potoků a řek, měnily jejich břehy, tok a strhávaly nebo znovu vytvářely ostrovy.

Na počátku 20. století byla postavena zdymadla u Klecan, Libčic, Troje, Mirovic a Vraňan nad Vltavou s kanálem k plavební komoře v Hoříně u Mělníka. Na Labi vznikla před první světovou válkou zdymadla u Dolních Beřkovic, u Roudnice, Litoměřic a Lovosic, budovaly se první přehradu na Chrudimce u Hamrů a na Doubravce u Pařížova. Na Moravě se o úpravu řek staral Zemský výbor, který dohlížel na regulaci Moravy, Bečvy a Ostravice a projektování soustavy přehrad.

Přesto stále nebyla většina řek v českých zemích na počátku 20. století splavná. Paroplavba se provozovala jen na Vltavě a Labi od Štěchovic přes Prahu a Mělník do Děčína a dále po proudu Labe. Plavba lodí bez parního pohonu byla možná na Vltavě z Českých Budějovic do Mělníka, na Labi po proudu řeky z Obříství. Pro pravidelnou voroplavbu byla splavněna Vltava nad Českými Budějovicemi přes Prahu do Mělníka a dále po Labi k hranicím země a také větší vltavské přítoky, tj. střední a dolní toky Otavy, Nežárky, Lužnice, Sázavy a dolní tok Stropnice. Labe z Hradce Králové do Mělníka a střední i dolní toky Moravy a Bečvy byly pro voroplavbu splavné jen v některých ročních obdobích v době přiměřeného stavu vody.

V 19. století poznamenala tvář krajiny také těžba nerostných surovin a její rozmach provázal rozvoj důlního měřičtví a kartografie. K významným vnitrozemským oblastem těžby železné rudy patřila Poberounská oblast, zejména Berounsko a Rokycansko, od 40. let 19. století Nučicko a na Českomoravské vrchovině Žďársko. S rozvojem průmyslu byly stále více využívány další nerostné suroviny. Grafit se těžil v jižních Čechách, vismut, nikl, kobalt, arzen a olovo zejména v Krušných horách. Doly na černé uhlí byly otevřeny především na Ostravsku, na Kladensku a u Nýřan. Ve druhé polovině 19. století začala v Podkrušnohoří – na Mostecku, Chomutov-

sku a Teplicku – těžba hnědého uhlí, u Jáchymova uranových rud. Dlouhodobá konjunktura uhelného hornictví brzy způsobila devastaci krajiny v bezprostřední blízkosti uhelných revírů. Přestože se na přelomu 19. a 20. století zvyšoval zájem o rekultivaci poddolovaných území, zvláště hnědohelné doly již tehdy ráz podkrušnohorské krajiny negativně poznamenaly.

S hospodářským vývojem společnosti, s procesem průmyslové revoluce a s celkovým vědecko-technickým pokrokem souvisely zásadní proměny dopravní sítě českých zemí. Po roce 1804 byl v silničním stavitelství zaveden nový systém tzv. dobrovolné konkurence vrchnosti a poddaných na dominiích. Vrchnost hradila náklady na zděné silniční stavby, například příkopy, mosty a ochranné zdi, poddaní z okruhu dvou mil v okolí budované komunikace se podíleli na stavbě formou silniční roboty (dovozem materiálu a prací). Nákladnější projekty platil stát ze silničního fondu a Silniční ředitelství vykonávalo na stavbách přímý stavební dozor. Do 40. let 19. století byla v Čechách projektovaná výstavba sítě hlavních císařských silnic dokončena a zlepšila se i kvalita a hustota komunikací regionálního významu. Na Moravě a ve Slezsku se však způsob dobrovolné konkurence neosvědčil; rozvoj silniční sítě zde pokračoval do poloviny 19. století jen zvolna. Od druhé poloviny 60. let 19. století zahustily síť státních silnic nové okresní a obecní silnice. Propojily regiony s železnicemi, hlavními dopravními tepnami země.

Železnice vstoupily do krajiny jako nový dopravní fenomén ve druhé čtvrti 19. století a základ železniční sítě se zformoval v 50.–70. letech 19. století. Umožnily rychlejší a objemem obsáhlejší hromadnou přepravu osob i surovin a průmyslových výrobků na velké vzdálenosti. Propojily český obchod se zahraničními trhy, ovlivnily rychlý růst měst, působily na geografické rozmístění ekonomických aktivit společnosti a zpřístupnily méně rozvinuté regiony. K nejstarším železničním tratím patřila Severní dráha císaře Ferdinanda z Vídně do Břeclavi a Brna z roku 1839 s pokračováním do Přerova, Olomouce (1841), Bohumína (1847) a Opavy (1855) a další trati z Olomouce do Prahy (1845), z Brna do České Třebové (1849), z Prahy do Ústí nad Labem (1850) a z Ústí nad Labem do Drážďan (1851). Do poloviny 70. let 19. století byla výstavba hlavních železničních tahů ukončena. Železnice nepokrývaly české země rovnoměrně, trati se v této době koncentrovaly v severních, severozápadních a východních Čechách a na severní Moravě. Tato skutečnost odpovídala rozmístění významných hospodářských regionů s převahou uhelného, strojírenského, textilního a cukrovarnického průmyslu. Nejmenší hustotu železniční sítě měly jižní a jihovýchodní Čechy a jižní Morava, tzn. především oblasti se zemědělskou výrobou. Krajinné změny, které díky budování moderní sítě komunikací v 19. století nastaly, byly trvalé. Nové cesty, sloužící silniční, železniční i vodní dopravě, však zatím respektovaly regionální přírodní podmínky.

Až do poloviny 19. století člověk do značné míry s přírodou spolupracoval, nedokázal ji ještě svou činností výrazněji poškodit. Teprve rychlý nástup průmyslové revoluce, provázený velkoplošnými zásahy do krajiny, zahájil po mnoha staletích novou etapu jejího vývoje. Výstavba železnic, progresivní těžba nerostných surovin, zejména černého a hnědého uhlí, i proces urbanizace zanechaly v krajině výrazné, trvalé stopy lidské činnosti. V severozápadních a severních Čechách a na severní Moravě se zrodily průmyslové, urbanizované oblasti s vazbou na nový typ zemědělského venkova, který přetrval do poloviny 20. století.

9. Krajina ve střetu s moderní společností

Ve 20. století byl vývoj krajiny českých zemí spjat mnohem intenzivněji než v předcházejících obdobích s politickým děním, vědecko-technickým pokrokem a s nejnovějšími hospodářskými trendy a procesy. Soudobá společnost se pokusila tvarovat moderní geografické prostředí podle svých představ a potřeb.

Po roce 1918 podíl člověka na utváření krajiny, kladný i záporný, vzrostl. V Československu začala soustavná elektrizace venkova, podmíněná výstavbou rozvodných sítí a sítě vysokého napětí. Intenzivní meliorační práce – odvodňování mokřin a kultivace neplodných a zpustošených půd – zkvalitnily jen v českých zemích téměř čtvrt milionu hektarů půdy. Pokračovala regulace vodních toků. K významným zemědělským výrobním oblastem patřily řepařské v českém Polabí a na Moravě na Prostějovsku, Kroměřížsku a Kojetínsku, obilnářské (až 60 % orné půdy zde bylo oseto obilovinami) a obilnářsko-bramborářské, zejména na Českomoravské vrchovině. Pěstoval se chmel, ovoce a zelenina, květiny a léčivé byliny, méně vinná réva. V horských pícninářských oblastech se rozvinulo salašnictví jako forma alpského hospodářství. Zákon o ochraně lesů z roku 1918 přispěl ke zlepšení stavu lesních porostů, v českých zemích s převahou jehličnanů. Přestavba dopravního systému se zaměřila na podporu tras do námořních přístavů a na zajištění dopravního spojení Slovenska i Podkarpatské Rusi s ostatními částmi republiky. V obou zemích byly rovněž zpřístupňovány lesní revíry budováním lesních drah.

Během druhé světové války docházelo na mnoha místech českých zemí k vysídlování domácího obyvatelstva. Uvolněné prostory v oblasti Sedlčanska, Benešovska, Neveklovska, Milovicka, Vyškovska, Dražanské vysočiny, v okolí Jihlavy a v Brdech o celkové rozloze asi půl milionu hektarů sloužily ke zřízení vojenských cvičišť nebo k usazení německých přistěhovalců. Válečné operace a letecká bombardování závodů s válečnou výrobou koncem druhé světové války vedly kromě obětí na životech a hospodářských ztrát také k devastaci krajiny. Zničeny nebo silně poškozeny byly například průmyslové objekty v Praze, Plzni, Záluží u Mostu, na Moravě strojírenská centra v Brně a okolí, tovární komplex ve Zlíně a oblast Ostravska.

V pohraničních oblastech českých zemí probíhalo po odsunu Němců dosídlování domácími obyvateli, mnozí ale nové domovy po čase opět opustili. V rozsáhlém pásmu při hranicích s Německou spolkovou republikou a s Rakouskem krajina pustla, zejména po vzniku železné opony. Asi 3000 sídel bylo zčásti či zcela zbořeno a postupně zaniklo. Výrazně se v pohraničí změnila místní zeměpisná jména, která se po roce 1945 vrátila k české verzi nebo byla počestována. Do obrazu krajiny poválečného Československa zasáhla výrazně kolektivizace zemědělství po roce 1949. Rozoráváním mezí, rušením mnoha polních cest a scelováním polí a luk vznikaly pozemky s mnohonásobně větší rozlohou. Změnila se struktura osídlení. Značný počet obyvatel přesídlil do měst a městeček, vznikla rozsáhlá urbanizovaná území kolem velkých průmyslových center – Praha s okolím, severozápadní Čechy, Plzeňsko, Liberecko, Královéhradecko a Pardubicko, na Moravě Brněnsko, Olomoucko a Ostravsko, na Slovensku Bratislavsko, Trnavsko, Nitransko, Košicko a Prešovsko. Ve venkovských obcích vzrostl podíl nezemědělské výroby. Do reliéfu krajiny zasáhla výstavba nových komunikací dálničního typu, přehradních nádrží a celých vodohospodářských soustav. K ohrožení krajiny, narušení její rovnováhy a schopnosti

autoregulace, přispěla zejména přestavba československého průmyslu s orientací hospodářství na hornictví a hutnictví, strojírenství a extenzivní zemědělství s vysokou spotřebou energie a využíváním nekvalitních surovin. Urbanizace, industrializace a budování komunikací spolu s nesprávnými způsoby obhospodařování půdy zemědělci vedlo k nepřetržitému ubývání půdního fondu. Povrchové dolování hnědého uhlí v severočeském hnědouhelném revíru, kde byly odtěženy celé vrchy nebo úbočí, zaplaveny opuštěné doly a likvidována sídla, proměnilo část krajiny v pustinu, kterou lze jen obtížně rekultivovat. Ke znečišťování ovzduší, vodstva a půd a k poškození lesních porostů přispěla zvýšenou měrou produkce kyseliny sírové vlivem spalování hnědého uhlí a jiné emise. Zničená krajina zůstala také v místech pobytu sovětských vojsk v období 1968–1991.

V posledním desetiletí 20. století a počátkem 21. století je již možné sledovat mnohé prospěšné aktivity společnosti v krajině. Probíhají rozsáhlé rekultivace regionů i mikroregionů v místech útlumu těžby některých nerostných surovin. V centru pozornosti je ochrana a tvorba krajiny, trvale udržitelný rozvoj krajiny, krajinné plánování a tvorba urbanizovaného prostoru v krajině. Krajina, na jejíž podobě se v českých zemích od doby neolitu již po sedm tisíciletí podílí činnost člověka, je nedílnou součástí života a vývoje společnosti. Proměny krajiny jsou tak více či méně zachovány v jejím současném vzhledu za předpokladu, že nebyla výrazněji narušena ekologická stabilita nebo nedošlo ke ztrátě identity krajiny. Dochované krajinné prvky, ať již přírodní, či pozůstatky činnosti člověka, tvoří paměť krajiny, připomínají kořeny společnosti v přírodě a vyjadřují vzájemný vztah obou dějinných fenoménů.

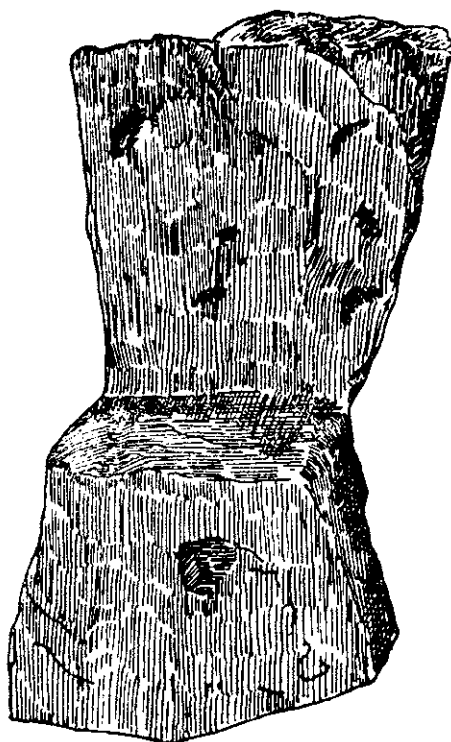
Literatura

- Atlas československých dějin*, ed. Jaroslav Purš, Praha 1965.
- Atlas krajiny České republiky*, Praha 2009.
- Atlas Republiky československé*, Praha 1935.
- Atlas světových dějin*, I–II, Praha 1995–1996.
- Bahlcke, Joachim – Eberhard, Winfried – Polívka, Miloslav: *Lexikon historických míst Čech, Moravy a Slezska*, Praha 2001.
- Boguszak, František – Císař, Josef: *Mapování a měření českých zemí od poloviny 18. století do počátku 20. století*, in: *Vývoj mapového zobrazení Československé socialistické republiky*, III, Praha 1961.
- Boháč, Zdeněk: *Atlas církevních dějin českých zemí, 1918–1999*, Kostelní Vydří 1999.
- Brázdil, Rudolf – Kotyza, Oldřich: *History of Weather and Climate in the Czech Lands, I. Period 1000–1500*, Zürich 1995.
- Brázdil, Rudolf – Kotyza, Oldřich: *Současná historická klimatologie a možnosti jejího využití v historickém výzkumu*, Časopis Matice moravské, Supplementum I, Brno 2001, s. 17–59.
- Bůžek, Václav: *Region v historickém diskursu*, Jihočeský sborník historický 72, 2003, s. 5–13.
- Černý, Ervín: *Výsledky výzkumu zaniklých středověkých osad a jejich plužin. Historickogeografická studie v regionu Drabanské vrchoviny*, Brno 1992.
- Friedrich, Wilhelm: *Die historische Geographie Böhmens bis zum Beginne der deutschen Kolonisation*, in: *Abhandlungen der k. k. Geographischen Gesellschaft in Wien IX*, Wien 1912.
- Gojda, Martin: *Archeologie a dálkový průzkum*, Praha 2017.
- Gojda, Martin: *Archeologie krajiny*, Praha 2000.
- Hájek, Pavel: *Jde pevně kupředu naše zem. Krajina českých zemí v období socialismu 1948–1989*, Malá Skála – Praha 2008.

- Historický atlas měst České republiky, I–XXIX, Praha 1995–2017.*
- Hlavačka, Milan et al.: *České země v 19. století: proměny společnosti v moderní době, Praha 2014.*
- Hlavačka, Milan: *Dějiny dopravy v českých zemích v období průmyslové revoluce, Praha 1990.*
- Hledíková, Zdenka – Janák, Jan – Dobeš, Jan: *Dějiny správy v českých zemích. Od počátku státu po současnost, Praha 2005.*
- Horská, Pavla – Maur, Eduard – Musil, Jiří: *Zrod velkoměsta. Urbanizace českých zemí a Evropa, Praha – Litomyšl 2002.*
- Hosák, Ladislav: *Historický místopis země Moravskoslezské, Olomouc 1932–1938 (reedice: Praha 2004).*
- Hosák, Ladislav: *Přehled historického místopisu Moravy a Slezska v období feudalismu do roku 1848, Ostrava 1967.*
- Hosák, Ladislav et al.: *Historický místopis Moravy a Slezska v letech 1848–1960, I–XIV, Ostrava 1966–1995.*
- Hosák, Ladislav – Šrámek, Rudolf: *Místní jména na Moravě a ve Slezsku, I–II, Praha 1970–1980.*
- Hubert, Miroslav: *Dějiny plavby v Čechách, I–II, Děčín 1996–1997.*
- Chodějovská, Eva – Semotanová, Eva – Šimůnek, Robert: *Historické krajiny Čech. Třeboňsko – Broumovsko – Praha, Praha 2015.*
- Chodějovská, Eva – Šimůnek, Robert et al.: *Krajina jako historické jeviště, Praha 2012.*
- Chromý, Pavel: *Formování regionální identity: nezbytná součást geografických výzkumů, in: Geografie na cestách poznání, Praha 2003, s. 163–178.*
- Jakubec, Ivan: *Železnice a Labská plavba ve střední Evropě 1918–1938, Praha 1997.*
- Kašpar, Jaroslav: *Vybrané kapitoly z historické geografie českých zemí a z nauky o mapách, Praha 1990.*
- Klápště, Jan: *Paměť krajiny středověkého Mostecka, Most 1994.*
- Klápště, Jan: *Proměna českých zemí ve středověku, Praha 2005.*
- Klímeček, Tomáš: *Krajiny českého středověku, Praha 2014.*
- Kubů, František – Zavřel, Petr: *Der goldene Steig, Passau 2001.*
- Kuča, Karel: *Města a městečka v Čechách, na Moravě a ve Slezsku, Praha 1996–2011.*
- Kuča, Otakar: *Krajina, architektura, design, Praha 2000.*
- Kuchař, Karel: *Mapy českých zemí do poloviny 18. století. Vývoj mapového zobrazení Československé republiky, I, Praha 1959.*
- Květ, Radan: *Duše krajiny. Staré stezky v proměnách věků, Praha 2003.*
- Květ, Radan: *Staré stezky v České republice, Brno 1997.*
- Květ, Radan: *Základy nauky o starých stezkách, Brno 2000.*
- Lipský, Zdeněk: *Krajinná ekologie, Praha 1998.*
- Lipský, Zdeněk: *Sledování změn v kulturní krajině, Kostelec nad Černými lesy 2000.*
- Lůw, Jiří – Michal, Igor: *Krajinný ráz, Kostelec nad Černými lesy 2003.*
- Lutovský, Michal – Petráň, Zdeněk: *Slavutikovci, Praha 2004.*
- Lutovský, Michal – Profantová, Nada: *Sámovalova říše, Praha 1995.*
- Lutterer, Ivan – Šrámek, Rudolf: *Zeměpisná jména v Čechách, na Moravě a ve Slezsku, Havlíčkův Brod 1997.*
- Matoušek, Václav: *Čechy krásné, Čechy mé. Proměny krajiny Čech v době industriální, Praha 2010.*
- Maur, Eduard: *Paměť hor, Praha 2006.*
- Nekuda, Vladimír: *Zaniklé osady na Moravě v období feudalismu, Brno 1961.*
- Olivová-Nezbedová, Libuše et al.: *Pomístní jména v Čechách. O čem vypovídají jména polí, luk, lesů, hor, vod a cest, Praha 1995.*
- Profous, Antonín – Svoboda, Jan – Šmilauer, Vladimír: *Místní jména v Čechách, jejich vznik, původní význam a změny, I–V, Praha 1954–1960.*
- Retrospektivní lexikon obcí Československé socialistické republiky 1850–1970, I/1–1, II/1–2, Praha 1978.*
- Roubík, František: *Přehled vývoje vlastivědného popisu Čech, Praha 1940.*
- Roubík, František: *Příručka vlastivědné práce, Praha 1941, 1947.*
- Roubík, František: *Silnice v Čechách a jejich vývoj, Praha 1938.*
- Roubík, František: *Soupis a mapa zaniklých osad v Čechách, Praha 1959.*
- Roubík, František: *Soupis map českých zemí, I–II, Praha 1951/1952–1955.*
- Sádko, Jiří et al.: *Krajina a revoluce. Významné přelomy ve vývoji kulturní krajiny českých zemí, Praha 2005.*
- Sedláček, August: *Hrady, zámky a tvrze Království českého, I–XV, Praha 1882–1927, 3. vyd. Praha 1993–1998.*
- Sedláček, August: *Místopisný slovník historický Království českého, Praha 1909.*

- Sedláček, August: *O starém rozdělení Čech na kraje*, Praha 1921.
- Sedláček, August: *Snůška starých jmen. Jak se nazývaly v Čechách potoky, hory a lesy*, Praha 1920.
- Semotanová, Eva: *Atlas českých dějin*, I–II, Praha 1998–2002.
- Semotanová, Eva: *Atlas zemí Koruny české*, Praha 2001.
- Semotanová, Eva: *Historical Geography*, Prague 2001 (= *Historica*, Series Nova 7–8).
- Semotanová, Eva: *Historická geografie českých zemí*, dotisk 2. vyd., Praha 2006.
- Semotanová, Eva: *Kartografie v historické práci*, Praha 1994.
- Semotanová, Eva: *Kartografie v hospodářském vývoji českých zemí v 19. a na počátku 20. století*, Praha 1993.
- Semotanová, Eva: *Mapy Čech, Moravy a Slezska v zrcadle staletí*, Praha 2001.
- Semotanová, Eva: *Zeměpisné názvosloví českých zemí jako odraz krajinnotvorných a dějinných procesů*, Český časopis historický 109, 2011, s. 518–550.
- Semotanová, Eva et al.: *Česko. Ottův historický atlas*, Praha 2007.
- Semotanová, Eva et al.: *Kladsko. Historiografický lexikon*, Praha 2015.
- Semotanová, Eva et al.: *Praha. Krajina města. Ottův historický atlas*, Praha 2016.
- Semotanová, Eva – Cajthaml, Jiří et al.: *Akademický atlas českých dějin*, 2. akt. vyd., Praha 2016.
- Semotanová, Eva – Felcman, Ondřej: *Kladsko. Proměny středoevropského regionu. Historický atlas*, Hradec Králové – Praha 2005.
- Semotanová, Eva – Šimůnek, Robert: *Lexikon mapových archivů a sbírek České republiky*, Praha 2000.
- Schaller, Jaroslav: *Topographie des Königreiches Böhmen*, I–XVI, Prag 1785–1790.
- Sommer, Johann Gottfried: *Das Königreich Böhmen, statistisch-topographisch dargestellt*, I–XVI, Prag 1834–1849.
- Svoboda, Jiří – Vasků, Zdeněk – Cílek, Václav: *Velká kniha o klimatu zemí Koruny české*, Praha 2003.
- Šmilauer, Vladimír: *Atlas místních jmen v Čechách*, Praha 1969.
- Šmilauer, Vladimír: *Osídlení Čech ve světle místních jmen*, Praha 1960.
- Šmilauer, Vladimír: *Úvod do toponomastiky*, Praha 1963.
- Trávníček, Dušan: *Přehled územního vývoje našeho státu*, Folia Facultatis scientiarum naturalium Universitatis Purkynianae Brunensis, Geographia 20, 1984.
- Třeštík, Dušan: *Počátky Přemyslovců*, Praha 1997.
- Třeštík, Dušan: *Vznik Velké Moravy*, Praha 2001.
- Valena, Tomáš: *Město a topografie*, Praha 1991.
- Velímský, Tomáš: *Trans montes ad fontes! K roli újezdů při středověké kolonizaci středních a vyšších poloh na území severozápadních Čech*, Most 1998.
- Výběřová: *Bibliografie historické geografie Čech za léta 1961–1970*, Historická geografie 7, 1971, s. 1–396.
- Wanner, Michal – Hora, Josef: *Soupisy vedut vzniklých do roku 1850*, II/1–2, Státní oblastní archiv, Praha 1999–2001.
- Wanner, Michal – Hora, Josef: *Soupisy vedut vzniklých do roku 1850*, II/3. Státní okresní archiv, Praha 2003.
- Wolny, Gregor: *Die Markgrafschaft Mähren topographisch, statistisch und historisch geschildert*, I–VI, Brünn 1835–1842.
- Žemlička, Josef: *Čechy v době knížecí*, Praha 1997.
- Žemlička, Josef: *Království v pohybu*, Praha 2014.
- Žemlička, Josef: *Návraty do krajiny českého středověku*, Praha 2016.
- Žemlička, Josef: *Počátky Čech královských 1198–1253*, Praha 2002.

II. Pravěk a počátky slovanského osídlení (do 8. století)

Kamenný trůn dokládá obecný indoevropský rituál uvedení vládce na trůn. Zde je obrázek středověkého trůnu, který patřil rodu O'Neills of Clannaboy v Irsku.

1. Význam neolitické revoluce

Jsou-li dějiny tou částí minulosti, která má nějaký signifikantní vztah k současnosti, začínají pro české země nepochybně v období, které archeologové označují jako neolit. Je to doba prvních zemědělců, kteří již pouze neparazitují na přírodě a vůbec životním prostředí, nýbrž je aktivně vytvářejí. Jejich dílem je ta kulturní krajina, která v podstatných rysech přetrvala podnes. Zakladatelské je jejich dílo také proto, že přes všechny hospodářské, sídlištní a etnické proměny vykazují pravěké dějiny českých zemí od neolitu nespornou kontinuitu, samozřejmě ne etnickou, nýbrž sídelní a do určité míry i hospodářskou.

Český neolit je datován podle nejnovějších poznatků obdobími mezi 6000–5500 až 4000 před naším letopočtem. První zemědělci pocházeli z „úrodného půlměsíce“ v Přední Asii, na naše území však pronikli v jakési „meziatapě“ v jejich stěhování, tvořené balkánsko-ukrajinským neolitickým okruhem. Odtud se šířili zejména podél mohutného toku Dunaje až do východní Francie, ale i na sever až k Baltu. Jejich kultura (charakterizovaná tzv. lineární keramikou) se pak vyvinula v řadu lokálních variant, z nichž nejhonosnější byla kultura tzv. moravské malované keramiky (4700–3700 př. n. l.), pocházející ze severozápadního Maďarska, pro niž je typická nádherně malovaná keramika, hojné sošky ženských božstev typických pro matrilinéární kultury nejstarších zemědělců a také početné kruhovitě kultovní objekty.

Na přelomu 4. a 3. tisíciletí došlo k podstatné proměně zejména v tom, že se objevilo první zpracování kovu, nejprve mědi, a také zemědělství se zdokonalilo především zavedením orby. Zároveň došlo k podstatným změnám etnickým. V neklidné době sice nadále přežívala stará etnika prvních zemědělců, zároveň se však objevila nová, přišlá z často velmi vzdálených oblastí. Nejvýznamnější z nich byl jezdecký lid s bojovými sekyrami a poháry zdobenými otiskem šňůry (v českých zemích je tato kultura nazývána kulturou šňůrové keramiky, 2900–2800–2600 př. n. l., jinde jako kultura bojových sekyr). Tito bojovníci zaujali obrovské území mezi Volhou a Rýnem. O tom, že po etnické stránce to byli Indoevropané, může být sotva vážných pochyb. Současně s nimi se ale šířil odněkud z Pyrenejského poloostrova až po Karpatskou kotlinu lid pěších lukostřelců se skvostně zdobenými zvoncovitými poháry (2700–2400 př. n. l.), který rozhodně indoevropský nebyl.

Pravděpodobně kulturní syntézou obou těchto proudů vznikla na českém území svébytná kultura únětická (2400–1550 př. n. l.), která pak zaujala celou střední Evropu, Německo, Pol-

sko, Rakousko a Slovensko. Jejím nositelem byl nepochybně indoevropský lid se svou typickou společenskou organizací „trojího lidu“, králů, bojovníků a kněží, i když v samotné únětické kultuře postihujeme jen výraznou vrstvu náčelníků – „králů-*rexů*“ (indoevropské slovo pro „krále“ bylo *reg*).

Únětická kultura (nazvána podle Únětic u Prahy) byla první kulturou doby bronzové, kulturou zemědělců a metalurgů. Znalost zpracování bronzu přejala z Přední Asie a východního Středomoří. Tvořila tak v civilizačním ohledu jakýsi vzdálený severní horizont vyspělé egejské civilizace. Někdy v období 1550–1200 př. n. l. se těžiště přesunulo na Moravu, kde vznikla a odkud se šířila středodunajská mohylová kultura, nazývaná tak podle pohřbívání pod mohylami. Jiná mohylová kultura vznikla v jihozápadních Čechách a v Bavorsku. V průběhu doby bronzové tak vznikly dva kulturní okruhy, západní mohylový a východní „lužický“. Zdá se, že toto rozhranění bylo základem etnogeneze různých skupin Indoevropanů; na východě asi Venetů, zaniklého a velmi málo známého lidu, a na západě, na území od Porýní až po západní Čechy, původně jednotných Italiků a Keltů. Po odchodu Italiků do Itálie se oblast mohylových kultur stala místem etnogeneze Keltů.

2. Keltové v českých zemích

Na tom se nic podstatného nezměnilo ani s nástupem doby železné, tzv. doby halštatské (750–400/300 př. n. l.). Rozšířilo se definitivně zpracování železa a značně vzrostl kulturní vliv Středomoří, z jehož pohledu se střední Evropa stala sice ještě málo známým, ale přece jen barbarikem. Ve společnosti již zřetelně vystupují vedle náčelníků-králů, jejichž jakýmsi odznakem byly zejména vozy, i jízdní bojovníci. Ohromujícím a stále ještě záhadným nálezem té doby (okolo r. 500 př. n. l.) je jeskyně Býčí skála v Moravském krasu (nedaleko Brna). Bylo zde pod vrstvou balvanů a štěrku nalezeno čtyřicet koster převážně mladičkových dívek, které však nezahynuly násilnou smrtí či obětováním. Nálezy předmětů představují ohromné bohatství, nejde však o poklad, protože zde byla i kovářská dílna a zásoby potravin. O sídlo ale také nemohlo jít, protože jeskyně byla téměř nepřístupná; záhada naleziště není dodnes objasněna. Místo patřilo „Venetům“. Obdobně významnou „keltskou“ lokalitou byl v polovině 5. stol. kultovní vrch Závist u Prahy, na němž vznikla – zřejmě podle středomořských, etruských či řeckých vzorů – rozlehlá svatyně na veliké umělé plošině („nemetón“).

Mohutná keltská expanze do Itálie a přes Karpatskou kotlinu na Balkán ve 4. století př. n. l. znamenala důslednou keltizaci českých zemí, kde se rozvinula vyspělá kultura, pro niž jsou charakteristická „městská“ oppida a neopevňovaná obchodní emporia, jakož i specializované „průmyslové zóny“, živá směna a ražba mince. Po určitou dobu ovládal Čechy kmen Bójů, jehož jméno – *Boiohaemum* – pak zůstalo lpět na Čechách až podnes, kdežto na Moravě pravděpodobně sídlil kmen Volků-Tektosagů. Populace zdejších Keltů byla neustále doplňována příchodem keltských skupin ze západu, zejména z Francie a Švýcarska, proto znamenalo dobytí Gallie Caesarem v letech 58–51 př. n. l. a přerušování kontaktů se západem počátek úpadku také českých a moravských Keltů. Ke konci tzv. laténského období (500–0 př. n. l.) civilizace oppid zanikla a čeští a moravští Keltové zmizeli. Neodešli ze země a nebyli také vytlačeni či

Opuková hlava keltského héra, nalezená v Mšeckých Žehrovicích

podrobeni nově příchozími Germány, zanikli zřejmě jako etnikum spolu se svou politickou organizací a kulturou.

Tradice keltské laténské civilizace však přetrvaly. Ne sice ve svých „vysokých“ projevech, spíše v prosté každodennosti, zato však velmi výrazně. Oppida (nejznámější Hradiště nad Závistí u Prahy, Stradonice u Berouna) sice zanikla, sídelní a snad i výrobní a obchodní tradice emporií a „průmyslových“, především železářských, zón přežila politické a hospodářské proměny následujících staletí. Laténská civilizace byla civilizací železa v plném slova smyslu. Železné nástroje vyráběné ve velkém množství, a tím i „standardizované“ dospěly ke svým optimálním tvarům za použití nejvýhodnějších technologií. Na takto dosaženém standardu se pak – často až podnes – nic podstatného neměnilo.

Na přelomu letopočtu se hranice římské říše posunula až na Dunaj a přiblížila se tak severním barbarům. Po následující staletí, až do pádu impéria, byl život barbarských společností na sever od limitu určován mnohostrannými vztahy k římské říši. Kelty vystřídali v Čechách a na Moravě mnohem primitivnější Germáni. Čechy obsadili Markomané, vedení králem Marobudem, a Moravu spolu s částí Slovenska drželi Kvádové pod králem Tudrem. Marobud si brzy podmanil Kvády a začal budovat velkou říši, vzbuzující oprávněné obavy Říma. Byl ale roku 19 svržen velmožem Katvaldou, jehož brzy nato (roku 21) postihl stejný osud. Římané převedli Marobudovy a Katvaldovy vojenské družiny do závislého kvádského království Vanniova, s nímž pak udržovali celkem přátelské styky. Teprve v letech 166–180 došlo k velkým, tzv. markomanským válkám, završeným výpravami na sever od limitu na barbarské území a v souvislosti s tím i k budování opěrných bodů na germánském území. Několik římských pochodových

táborů i stálých posádek se nachází na jižní Moravě. Vyniká mezi nimi zejména Mušov, sídlo X. legie z Vindobony (Vídne) s množstvím prvotřídních římských nálezů. Nedaleko odtud byl pak nedávno objeven honosně vybavený hrob germánského krále z dob markomanských válek, zřejmě nějak závislého na Římanech.

3. Stěhování národů

Na počátku prvního tisíciletí byla kulturním a mocenským centrem naší části světa stále ještě bohatá, v poměrném míru a klidu žijící římská říše, rozkládající se okolo Středozezemního moře. Za jejími hranicemi, v Evropě za Rýnem a za Dunajem, žily chudé kmeny barbarů, snažící se kořistit z jejího bohatství. Obrana proti nim byla už od 3. století stále dražší, kdysi kvetoucí města chudla pod tlakem daní, trhy upadaly a venkov se stával soběstačným. Městská civilizace antiky, založená na tržním hospodářství, spěla ke svému konci, měnila se v civilizaci zemědělců. Klidná důvěra občanů v sebe, svůj rozum a v obec se změnila v nejistotu a neklid, lidé nespolehali na filozofii, ale hledali útěchu v nejrůznějších východních náboženstvích, slibujících vykoupení nebo spasení. Mezi nimi nakonec převládlo učení malé židovské sekty Ježíše z Nazaretu, který se měl stát Spasitelem svých věrných. Křesťanství se rychle šířilo mezi městskými obyvateli, organizovalo se, vytvořilo církev a nakonec se stalo za Konstantina Velikého (306–337) z pronásledovaného protistátního náboženství fakticky náboženstvím státním.

Mělo to upevnit říši, bylo ale už pozdě. Masy barbarů za Dunajem a Rýnem se po roce 375 daly do pohybu, tlačeny z východu kočovnými Huny, a vrhaly se na říši, ne snad proto, aby ji zničily, ale proto, aby se tu usadili jako „spojenci“ (federáti). Západní část říše s centrem v Římě tento tlak nevydržela a rozpadla se na řadu států, založených na jejím území germánskými nájezdníky. Přetrvala jen východní část s centrem v Konstantinopoli (Byzanci). Daleko za těmito germánskými kmeny, někde v širokém okolí středního Dněpru, vznikl mezitím asi ve 2.–4. století nový lid mluvící slovanským jazykem. Římané o něm nevěděli a ani moderní věda nemá o jeho vzniku jasnou představu. Jisté je pouze to, že archeologové zjišťují existenci nejstarších slovanských osad koncem 5. století na Ukrajině a potvrzují skutečnost, že okolo roku 530 se objevily masy slovanských nájezdníků na hranici Byzance na dolním Dunaji. Začalo slovanské stěhování, které v poměrně krátké době 6. a 7. století zalilo větší část střední a východní Evropy a celý Balkán.

Lidské rezervy germánského stěhování byly tehdy již vyčerpány, mezi Rýnem a Vislou vznikaly liduprázdné pustiny. Také na území pozdějších českých zemí zůstaly už jen zbytky Germánů. Z Čech jich asi většina odešla okolo roku 530 a účastnila se zčásti na vzniku kmene Bavorů, jemuž dala jméno (Baiuvarii – „muži ze země Baia-Boiohama“), na západní Moravě sídlila část Langobardů, jimž tehdy patřily Dolní Rakousy a západní Maďarsko. Když tedy někdy brzy po roce 530 vyšel z Ukrajiny silný proud osadníků směřující přes Malopolsko (Krakovsko) Moravskou branou na bohatý jih, našel volná území jen v tom pásu, který přiléhá k horám, od Karpat přes Sudety, Krkonoše a Krušné hory. Karpatskou kotlinu měli obsazenu na východě germánští Gepidé a na západě Langobardi. Proniknout k bohatství Itálie a Balkánu již nebylo možné. Na Moravě narazili Slované na Langobardy, a část se jich proto vydala do

Čech a přes ně podél Labe až na pozdější srbské území mezi Sálou a Labem. V roce 547 se asi všichni tito noví osadníci společně dohodli s Gepidy o volném průchodu přes jejich území a po několik let strašlivě plenili byzantské území na západním Balkáně. Gepidé se však dostali do války s Langobardy a cesta na Balkán se těmto Slovanům po poslední výpravě roku 551 uzavřela.

Langobardi si nakonec roku 567 povolali na pomoc proti Gepidům kočovné Avary, kteří právě přišli ze Střední Asie. S jejich pomocí sice Gepidy porazili, sami ale raději odešli do Itálie a přenechali Karpatskou kotlinu Avarům. Avšak spolu s Avary přišli z východu i další Slované, kteří byli vojenskými spojenci Avarů. Zároveň to byli také zemědělci, a protože byli poddáni Avarům, starali se o jejich obživu. Na přelomu 6. a 7. století jich bylo v Karpatské kotlině již tolik, že se odtud museli začít vystěhovávat. V několika málo letech obsadily vojensky organizované skupiny osadníků Korutany, Charvátsko, jižní Srbsko, Moravu se západním Slovenskem, Čechy a přes ně Srbsko mezi Sálou a Labem. Smísili se zde se starším slovanským obyvatelstvem a snad i zbytky Germánů, a uspořádali proto své vnitřní poměry tak, že se spojili ve velké kmeny. V Čechách vznikl kmen Čechů a na Moravě kmen Moravanů.

Avaři zpočátku výboje svých Slovanů podporovali, jejich osamostatnění ale snášet nechtěli. Když roku 626 utrpěli Avaři těžkou porážku na tažení proti Konstantinopoli, povstali proti nim Slované, kteří se právě organizovali na obsazených územích v nové kmeny. Ohnisko povstání tvořili Moravané, k nimž se připojili Čechové a asi i Korutanci. Později přistoupili ke svazu i Srbové mezi Sálou a Labem. Za vůdce si knížata kmenů zvolila cizince, franského kupce Sáma, zřejmě proto, aby žádný z kmenů nezískal ve svazu převahu. Oslabení Avaři nedokázali Sámovo povstání potlačit, a když se pak o nároky na Sámovo území přihlásil merovejský král Dagobert I., dokázal se Sámovo také ubránit. Roku 631 odrazil v třídení bitvě pod hradem Wogastisburgem (snad někde v severozápadních Čechách; v poslední době se někdy uvažuje o vrchu Rubín u Podbořan) útok hlavního proudu Dagobertova vojska, směřující přes Čechy na jižní Moravu, kde se nejspíše nacházelo centrum Sámova panství. Svaz se po Sámově smrti (658/659) rozpadl a kmeny se osamostatnily.

V kontinentální zaalpské Evropě se asi od doby bronzové ustálil zvláštní typ zemědělství, zajišťující přežití lidí při všech výkyvech úrody. Zemědělci obdělávali téměř zahradnický malá políčka, která jim poskytovala poměrně velké výnosy hodnotných potravin (například luštěnin), sbírali lesní plodiny a lovili. Když bylo lidí méně, mohli zorat pole ležící úhorem a zasít na nich obilí. Produktivita práce ovšem byla nízká, rolníci vynakládali mnoho práce na skromné množství získané potrawy. Růst hospodářské úrovně byl jen pomalý, a proto se lidé vydávali na nejisté stěhování za lepší obživou. Po tomto stěhování národů zůstaly zarostlé ostrovy původní zemědělské půdy v moři lesa pokrývajících střední Evropu.

Na nich se usadili Slované. Bylo jich málo a půdy mnoho, mohli proto zorat velké plochy úrodných úhorů a zasít na nich pšenici a žito, které nemuseli pracně plít a ošetřovat. Vybíli většinu hovězího dobytka, který si přivedli ze staré vlasti a začali chovat prasata, která se sama bez nákladu práce na ošetřování pásala v dubových lesích. Výnosy měli ovšem malé, 2–4 zrna z jednoho zasetého, nemuseli ale na polích tolik pracovat, takže produktivita práce neobvyčejně vzrostla. Vyráběli sice primitivní technikou, ale snadno a na velkých plochách, takže brzy měli potrawy nejméně dvojnásobek proti minulosti a není divu, že se začali rychle množit.

Žili rozptýleně v malých osadách o 7–10 čtvercových polozahloubených chatách s pecí v rohu. Obilí a další věci chovali v jamách v zemi. Jiné stavby ve vsi nebyly, současný typ vesnice vznikl teprve v souvislosti s proměnami 13. století. Osady už dávno nebyly občinami vlastníci společně půdu, tu držely jednotlivé rodiny (ne rody) soukromě a svobodně. Toto vlastnictví a svobodu chránil kmen vzniklý ne nějakým přirozeným rozrodem, ale „politickým“ rozhodnutím všech svobodných mužů, vlastníků „dědin“. Do nových sídel totiž přišla rozmanitá směs zlomků starých kmenů (v Čechách například Čechů, Doublebů a asi i Chorvátů) a k tomu přistupovali i starší osadníci a možná také zbytky Germánů. To vše bylo třeba sjednotit, vytvořit společenství, které by zaručovalo právo „nalézané“ na soudních shromážděních, společenství, které by organizovalo obranu (hlavně proti Avarům) a výboj i veřejně prospěšné práce jako zřizování cest a mostů, stavbu a střežení pohraničních záseků a možná již tehdy, jistě ale od 8. století, i stavbu typických slovanských hradů ze dřeva a hlíny. O tom všem rozhodovalo shromáždění všech svobodných mužů, sněm kmene.

Sněmy se scházely v pravidelných intervalech daných fázemi měsíce; zprvu postačoval pro kmen jeden sněm, později, když kmen vzrostl a zaujal rozsáhlé území, vznikaly sněmy pro jednotlivá území. Společné záležitosti rozhodoval ústřední sněm. Sněm obyčejně volil z lepších a urozenějších rodin knížete, který byl především vojenským velitelem a patrně se staral také o oběti bohům, mající zaručovat mír a dobrou úrodu. Hlavním bohem byl všeslovanský Perun („Parom“ dodnes užívané kletby na Slovensku), vládce hromu sídlící na nebi. Jeho protivníkem, skrývajícím se pod zemí a ve vodách, byl Veles; ženským božstvem byla Mokoš. Kmen byl rámcem života všech lidí, jejich domovem a „národem“, garantem jejich vlastnictví i svobody.

Literatura

- Archeologie pravěkých Čech*, I–VIII, Praha 2007–2008.
- Blážek, Václav – Klain, Václav: *Etnonymum Čech v kontextu slovanských a indoevropských etnonym*, *Čeština: univerzália a specifika* 4, 2002, s. 37–50.
- Buchvaldek, Miroslav: *Kultura se šňůrovou keramikou ve střední Evropě*, Praha 1986.
- Dobiáš, Josef: *Dějiny československého území před vystoupením Slovanů*, Praha 1964.
- Drda, Petr – Rybová, Alena: *Keltové a Čechy*, Praha 1998.
- Droberjar, Eduard: *Věk barbarů*, Praha – Litomyšl 2004.
- Filip, Jan: *Keltská civilizace a její dědictví*, Praha 1963.
- Labuda, Gerard: *Pierwsze państwo słowiańskie. Państwo Samona*, Poznań 1949.
- Pavlu, Ivan – Zápotocká, Marie: *Současný stav a úkoly studia neolitu v Čechách*, *Památky archeologické* 70, 1979, s. 281–318.
- Pohl, Walter: *Die Awaren. Ein Steppenvolk in Mitteleuropa 567–822 n. Chr.*, München 1988.
- Pravěké dějiny Čech*, edd. R. Pleiner – A. Rybová, Praha 1978.
- Pravěké dějiny Moravy*, ed. V. Podborský et al., Brno 1993.
- Rulf, Jan: *Neolithic Agriculture of Central Europe – Review of the Problems*, *Památky archeologické* 82, 1991, s. 376–384.
- Saláč, Vladimír: *O hospodářství, oppidech a Marobudovi*, *Archeologické rozhledy* 48, 1996, s. 60–97.
- Tejral, Jaroslav: *Morava na sklonku antiky*, Praha 1982.
- Tejral, Jaroslav – Bouzek, Jan – Musil, Josef: *The Fortification of the Roman Military Station at Mušov near Mikulov*, *Archeologia* 45, 1994, s. 57–68.
- Zeman, Jiří: *Nejstarší slovanské osídlení Čech*, *Památky archeologické* 67, 1976, s. 115–235.

III. Velká Morava a počátky státního života (9.–10. století)

Vyobrazení avarského bojovníka se zajatcem na zlatého džbánu č. 2 z pokladu nalezeného
v Nagyszentmiklósu

1. Počátky Velké Moravy

„Událostní“ historie českých zemí je po Sámově smrti zahalena temnotou. Evropa se ale právě tehdy podstatně proměňovala, takže na přelomu 8. a 9. století vstupovali moravští a čeští Slované do úplně jiné situace. Jejich poměrná prosperita vedla ke značnému růstu jejich početnosti a k rozsáhlému osazování nové půdy, sílili jak hospodářsky, tak vojensky. V celém středním Podunají se během 8. století objevilo množství knížat sídlících se svými družinami na nově vybudovaných hradech. V každém kmenu byla celá řada knížecích rodin, které se ženily a vdávaly mezi sebou i daleko za hranicemi kmene. Nevládly však nějakým vymezeným územím, tvořily součást kmene. Růst moci slovanských knížat byl také umožněn tím, že mocná avarská říše byla oslabena vnitřními spory. Objevil se však nový silný soused – říše Karla Velikého.

Ve druhé polovině 8. století se nejmocnější říší Evropy stala říše Franků, v níž se vlády zmocnil rod Karlovců. Ochranu u nich hledali i v Římě sídlící papežové, což vedlo nakonec roku 800 k tomu, že papež korunoval franského krále Karla Velikého na císaře západní části římské říše. Tím začala spolupráce i soupeření dvou univerzálních, nadnárodních mocí a autorit západního křesťanstva, které trvalo po celý středověk. Karlova říše také, po svém rozdělení roku 843, položila základy státního a národního uspořádání západní Evropy, trvajícím podnes. Na východě, na Labi, Sále, Šumavě a na planinách středního Podunají, ve východních Alpách až po Jadran se Karlova říše střetla se slovanskými kmeny. Z tohoto setkání pak vzešla střední Evropa jakožto zvláštní oblast mezi evropským Západem a Východem.

Karel Veliký si v dlouhých a opakovaných bojích podmanil Sasy, přičlenil i Bavorsko a střetl se s avarskou říší. Aby zajistil tuto novou hranici od Baltu až po Jadran, vytvářel na ní řetěz závislých slovanských kmenů. V roce 805 přišly na řadu Čechy. Karlovo vojsko vtrhlo na „českou planinu“ v Poohří a oblehlo tu neúspěšně hrad Canburg. V bojích sice padl významný kníže Čechů Lech, ale ani to neznamenal žádné vítězství Franků. Výprava musela být příštího roku opakována a Čechové trpící opakovaným pustošením země se podrobili a slíbili platit do říše tribut. Podobně uznali někdy v této době formální franskou svrchovanost i Moravané.

V letech 791–805 Karel Veliký avarskou říši, oslabenou vnitřními rozpory, překvapivě snadno zničil. Ovoce tohoto vítězství však neskřízil Karel, nýbrž slovanská knížata z okolí, která se vrhla na Avary a sbírala velikou kořist na lidech, dobytku a cennostech. Hodně tu získala ze-

Terč s vyobrazením sokolníka ze Starého Města u Uherského Hradiště, 9. století

Solidus byzantského císaře Michala III., nalezený v hrobě v Mikulčicích. Byl vložen do úst mrtvého.

Litý stříbrný křížek s ukřižovaným Kristem, nalezený v Mikulčicích

jména knížata Moravanů sídlící na hradech na řece Moravě, v Mikulčicích, Uherském Hradišti a Olomouci. Posílilo to jejich postavení natolik, že se mohla pokusit o převzetí moci v kmeni a o zřízení státu, s nímž se setkala ve franské říši. Knížata začala stavět kamenné kostely a osazovat je kněžími z Bavor, severní Itálie a z byzantské Dalmácie. V jejich čele stanul Mojmir I. (okolo 830–846), jemuž se nejenom podařilo zlomit moc kmenových institucí, ale také prosadit přijetí „oficiálního“ křtu „všech Moravanů“, který provedl biskup z bavorského Pasova (831).

Moravané pod vedením Mojžíra zahájili expanzi na avarská území na jihozápadním Slovensku a také na slovanské Nitransko severně od nich. Knížetem se v Nitře stal Pribina, nejspíše Moravan, který slíbil přijmout křesťanství a postavil také již svůj kostel, když se dostal do sporu s Mojžírem a byl jím někdy v letech 833–836 vypovězen ze země. Po dobrodružném putování se nakonec uchýlil jako franský vazal při Balatonu, kde si okolo svého nového hradu Blatnohradu-Mosaburgu vybudoval vlastní knížectví.

Franská říše byla tehdy stále více oslabována vnitřními boji, a ztrácela proto kontrolu nad Čechy a zřejmě i Moravy. Když však tyto boje skončily rozdělením říše smlouvou ve Verdunu roku 843, obdržel nově vzniklou východofranskou říši energický Ludvík Němec, který hned přikročil k obnovení autority říše u kmenů na východní hranici. Již v roce 844 připravil ofenzivu proti Polabským Slovanům a nebylo pochyb, že na řadu přijdou i Čechové. Ti se domnívali, že se uchrání, jestliže přijmou po příkladu Moravanů křesťanství. Vyslali proto v roce 845 čtrnáct ze svých knížat k Ludvíku Němci do Řezna, aby se tu dali pokřtít. Překvapený Ludvík jim vyhověl, Čechové však byli hned příštího roku těžce zklamáni. Ludvík totiž roku 846 zaútočil na Moravu, samozřejmě bez ohledu na to, že byla křesťanská, a sesadil tu Mojžíra I., kterého nahradil jeho synovcem Rostislavem (846–869). Zklamaní a uražení Čechové proto hned to křesťanství, které je před ničím nechránilo, odvrhli a napadli Ludvíkovo vojsko vracející se z Moravy. Od té doby setrvali v odboji k říši a udržovali také spojenectví s Moravy.

Rostislav využil svého dobrého poměru k Ludvíku Němci k tomu, aby upevnil své panství, a zejména aby vybudoval státní zřízení. Víme o tom málo, vlastně jen to, že pochopil, jak důležitá je pro stát vlastní nezávislá církevní organizace. Ta vyžadovala založení, které zřizoval papež a jež bylo podřízeno jen jemu, biskupství by muselo být podřízeno nějakému arcibiskupství v říši. K tomu ale vedla dlouhá cesta. Nejprve bylo třeba sjednotit a uspořádat církevní učení a praxi v zemi a mít především dostatek vzdělaných kněží. Proto se Rostislav obrátil asi roku 861 k papeži se žádostí o vyslání učitele, jemuž by bylo možno všechny tyto úkoly svěřit. Odpovědi se však nedočkal, a proto si vyžádal učitele z Byzance.

Císař Michal III. a patriarcha Fotios pro tento úkol zvolili dva bratry – Konstantina a Metoděje. Byli sice Řekové, pocházeli však ze Soluně, kde se běžně mluvilo slovansky, takže tento jazyk dobře ovládali. Konstantin splnil úkol velmi svědomitě a během svého a Metodějova působení na Moravě v letech 863–867 vychoval značný počet kněží. Urychlil totiž jejich vzdělávání tím, že je vyučoval v jejich domácím jazyce. Na tom nebylo nic až tolik zvláštního, podobné snahy o povznesení domácího jazyka se právě tehdy prosazovaly i v říši Ludvíka Němce, Konstantin však vytvořil i zvláštní písmo přizpůsobené hláskám slovanského jazyka, tzv. hlaholici. Zásadní novotou však bylo to, že bratři začali slovanštinu užívat i v liturgii, tj. při sloužení mše, kde byla připouštěna pouze latina nebo řečtina. Vedlo to ke sporům s domácím duchovenstvem, podléhajícím pasovskému biskupovi.

Rozeprže skončily tím, že Konstantin s Metodějem roku 867 uznali svůj úkol za skončený a vypravili se zpět do Konstantinopole. Vedli s sebou své žáky, jež zde chtěli dát vysvětit na kněze. Cestou se zastavili v Pribinově knížectví, kde tehdy už vládl jeho syn Kocel, a získali jeho obdiv i přátelství. Když pak čekali v Benátkách na loď, která by je dopravila do Konstantinopole, dozvěděli se, že císař Michal III. byl zavražděn a patriarcha Fotios sesazen, a že se

tedy nemají ke komu vracet. Přijali proto s povděkem pozvání papeže Mikuláše I. do Říma. Než tam dorazili, Mikuláš zemřel, jeho nástupce Hadrián II. je však přijal stejně vlídně. Konstantin u něho dosáhl vysvěcení svých žáků a schválení své vyučovací metody, tj. hlavně písma, sotva však liturgie ve slovanském jazyce. Nemocný Konstantin po tomto dovršení svého úkolu vstoupil v Římě do tamějšího řeckého kláštera a 14. února 869 tu zemřel. Poslání bratří tak vlastně mělo skončit a Metoděje čekal osud emigranta.

Nevíme dost dobře proč a jak, avšak už na jaře 869 se Metoděj stal klíčovou osobou v politické hře, kterou vedlo papežství s konstantinopolským patriarchou o nároky na severní Balkán (staré římské Illyricum) a v níž byl angažován i bulharský chán Boris, právě přijavší křest a kolísající mezi Římem a Konstantinopolí. Někdo, buď papež, nebo spíše Metoděj sám, sotva Kocel a jistě ne Rostislav, který o tom všem vůbec nevěděl, připadl na nápad obnovit staré římské arcibiskupství v Sirmiu (Sremska Mitrovica nedaleko Bělehradu). To však tehdy drželi Bulhaři, kteří se ještě nerozhodli pro církevní příslušnost k Římu, skutečným sídlem se tedy měl stát Kocelův Blatnohrad, který ale zase neležel v Illyriku, nýbrž ve staré Panonii. Metoděj se tak stal arcibiskupem Sirmia se sídlem v Panonii. Chtěl se opravdu usadit v Blatnohradě, tím však zasáhl do práv franské církve na Panonii, která toto území získala se souhlasem papežovým po porážce Avarů. Moravy se ale to vše zřejmě netýkalo, měla ostatně jiné starosti.

Spor mezi Rostislavem a Ludvíkem Němcem vrcholil už roku 864, kdy Ludvík oblehl Rostislava v Děvině (u Bratislavy) a donutil ho k poddání se. Ten se ale nevzdal a spojil se se sousedními kmeny, zejména s Čechy a Srby, kteří potom spolu s ním úspěšně kladli odpor říši. Oslabení však přišlo zevnitř. Nejméně od roku 867 se stal správcem jednoho z administrativních okrsků velkomoravského státu Rostislavův synovec Svatopluk a brzy se zde snažil vést vlastní politiku. Kde tento Svatoplukův okrsek ležel, nevíme, nejspíše v Nitře. V roce 869 se Ludvík Němec pokusil současným útokem na Srbsko, Čechy, Moravu a Svatoplukovo území Rostislava porazit. Vojensky to bylo nakonec spíše fiasko, ale Čechové a zejména Svatopluk uzavřeli separátní mír. Velká Morava se tímto Svatoplukovým separátním postupem politicky rozpadla. Rostislav se sice pokusil dát Svatopluka zákeřně zabít, sám však upadl do nastražené léčky a Svatopluk ho vydal říši. Ludvík Němec nad ním uspořádal soud, dal ho oslepit a uvěznit v klášteře, kde Rostislav zřejmě brzy zemřel. Svatopluk se ale nestačil ujmout vlády, protože na Moravu zaútočil Ludvíkův syn Karloman a vlastně bez odporu ji obsadil. Svatopluka dal roku 870 uvěznit a Moravané, kteří se domnívali, že zemřel, povstali a osvědčili svou věrnost Mojžírovu rodu tím, že si zvolili za knížete Slavomíra, Rostislavova příbuzného, přičemž jim nevadilo, že byl vysvěceným knězem. Karlomanovi se zdálo, že situaci uklidní, jestliže do čela vojska, které mělo pacifikovat Moravu, postaví Svatopluka. Když pak ale vojsko obléhalo „Rostislavovo staré město“ (hradiště Valy u Mikulčic), přešel Svatopluk na stranu obléhaných a spolu s nimi pobíhl franské vojsko.

V následujících dvou letech pak spolu s Čechy a Srby odrazil Svatopluk všechny pokusy říše o podmanění. Nepokoušel se však svého vítězství využít k ještě většímu vyostření sporu a moudře uzavřel roku 874 ve Forchheimu s Ludvíkem Němcem mír. Slíbil mu věrnost a roční poplatek výměnou za to, že mu Ludvík ponechá jinak volnost v jednání.

2. Velká Morava mezi Byzancí a franskou říší

Urovnání poměru s říší mírem ve Forchheimu roku 874 Svatopluk důkladně využil k rozsáhlým výbojům. Někdy v letech 874–880 zaútočil na Vislany v jižním Polsku (Krakovsku), zajal zdejšího knížete a dal ho na Moravě pokřtít. Byla to jen jedna z válek s „pohany“, které tehdy vedl. Nejtěžší byl zřejmě boj o východní Slovensko a povodí horní Tisy okolo roku 880. I zdejší kmen či kmeny donutil Svatopluk k přijetí křtu. Veliké boje vedl v letech 882 a 883 o franskou Panonii, nevíme však, zda ji připojil ke svému území. Vzniklého nepřátelství s říší využil k tomu, aby obsadil Čechy, které říše považovala za sobě poddané. Opět tu použil jako politického prostředku křtu, roku 883 dal pokřtít jednoho z českých knížat Přemyslovce Bořivoje a vyzdvíhl ho do čela ostatních českých knížat jako svého zástupce.

Spolu s Čechami ovládl nejspíše i Srbsko. Zda a jak získal vliv ve Slezsku a v Lužicích, nevíme. Nicméně už okolo roku 880 vznikla velká říše, daleko překračující území Moravanů. Značnou roli při tom hrálo pokřesťování podmaněných kmenů. Svatopluk využíval křesťanství jako politického prostředku v domácí i zahraniční politice. Měl s tím ovšem zpočátku potíže. Roku 871 totiž vypudil ze země bavorské kněze a moravská církev opět trpěla nedostatkem kněží. Obrátil se proto zase, jako už dříve Rostislav, do Říma. Zde si papež Jan VIII. připomněl, že někde ve Švábsku je ve vězení arcibiskup, který už jednou na Moravě pobýval. Byl to Metoděj, který byl roku 870 zajat Franky v Blatnohradě a souzen bavorskými biskupy za to, že se protiprávně zmocnil jejich území v Panonii. Marně se bránil tím, že k tomu byl pověřen papežem, biskupové totiž mohli poukazovat na to, že držení Panonie jim potvrdil papež už mnohem dříve. Skončil proto ve vězení v jednom z klášterů ve Švábsku (asi Ellwangen) a marně odtud tajně posílal posly se stížnostmi do Říma, kde již plán na zřízení panonsko-sirmijského arcibiskupství přestal být aktuální.

Teprve když v roce 872 požádal Svatopluk Jana VIII. o uspořádání církevních poměrů na Moravě, papež se Metoděje ujal a zasadil se o jeho propuštění. Někdy v létě 873 se Metoděj ocitl na Moravě, ne však jako arcibiskup Moravy, nýbrž Sirmia, které nikdy neviděl, a Panonie, do které nesměl vkročit, i když se snažil z Moravy jako panonský arcibiskup úřadovat. Na Moravě mu Svatopluk podřídil kněží a kostely „na všech hradech“, tedy celou moravskou církev, ne ovšem všechen lid, který byl ještě do značné míry pohanský, nejenom na odlehlém venkově, ale zčásti zřejmě i v hradech. V Mikulčicích stálo například pouhých 500 metrů od hlavní baziliky po celou dobu Metodějova působení nerušené velké pohanské obětiště. Nevíme proč, zdá se však, že stát byl nucen k jakémusi kompromisu a že jej dodržovala i církev.

S pohany Metoděj nebojoval, alespoň o tom nic nevíme, zato vedl neustálé spory s domácím kněžstvem a nevycházel ani s panovníkem. Jednou z příčin byla opět slovanská liturgie. Metoděj sice papeži při svém propuštění slíbil, že se jí vzdá, slib ale nedodržel, a tím dal svým protivníkům vhodnou záminku k obvinění z nepravověrnosti. Důležitější však byly Metodějovy stále ještě neodvolané nároky na Panonii, vadící bavorskému kněžstvu, a nároky pasovského biskupa na Moravu. Nejhlubší příčina ovšem spočívala v zásadních rozdílech mezi – z Metodějova pohledu sice primitivní, ale poměrům ve střední Evropě bližší – praxí západního

křesťanství a tuhou byzantskou pravověrností, která se nemohla ani nechtěla přizpůsobit barbarům.

Když se ve 4. století stalo křesťanství státním náboženstvím římské říše, zdůvodňovali dvorní teologové vedoucí postavení císaře v životě církve tím, že má osobní zodpovědnost za spasení svých poddaných, a že tedy jeho nařízení nejsou pouhými správními a politickými akty, ale že slouží přímo božskému plánu spasení. Z toho také vyplývalo, že spasen může být vlastně jen ten, kdo je poddaným císaře. To se však na západě říše ukázalo být iluzí, císařství se tu zhroutilo a dokázalo tím samo, že nemůže být rozhodujícím činitelem v božském plánu spasení. Západní teologové, zvláště svatý Augustin, proto konstatovali, že stát a světská moc jsou v tomto plánu neúčinné, a uložili zodpovědnost za své spasení každému jednotlivci obdařenému svobodnou vůlí. Tento důraz na svobodného jedince se stal poté obecným základem západního křesťanství, včetně kultury politické. I když církev se státem spolupracovala, vždy si k němu zachovávala kritický odstup. Ve východní části říše, v Byzanci, k tomu nedošlo, starý názor na roli císaře a státu se tu ještě více upevnil. Byzanc se proto ani nepokoušela o skutečnou misi mezi barbary, vždyť spasen mohl být jenom ten, kdo byl poddán císaři a kdo byl zároveň na dostatečné kulturní úrovni a sdílel helénskou (řeckou) kulturu říše.

Konstantin a Metoděj, vzdělaní synové malého císařského úředníka, tyto postoje samozřejmě sdíleli, když však byl Konstantin postaven před úkol profesionálně připravit kněze pro stát neznámých slovanských barbarů, dokázal se natolik povznést nad běžné předsudky, že zdůvodnil své snažení hluboce humanistickou i v raném křesťanství kořenicí ideou rovnosti všech národů – tedy i barbarských – před Bohem. Představoval si, že jí bude dosaženo tak, že slovanským barbarům bude zprostředkována na písmu založená vzdělanost křesťanství v jejich vlastním jazyce. Šíření křesťanství tak mělo být šířením vzdělanosti. To bylo naprosto výjimečné jak v Byzanci, kde se o barbary nikdo nestaral, tak na Západě, kde byla christianizace hlavně praktickou záležitostí zavedení „křesťanského mravu“. Konstantinovo hluboké přesvědčení o zušlechťující moci slova uloženého v knihách a hlavně o tom, že má být přístupné všem, je nadčasovým, stále aktuálním poselstvím.

Na druhé straně ovšem zůstali Konstantin a Metoděj typickými byzantskými vzdělanci v tom, že tuto svou ideu chápali jako pravověrnost a své odpůrce, přídržující se rozšířeného učení o třech svatých jazycích, hebrejském, řeckém a latinském, v nichž je jedině přípustné sloužit mši, prohlašovali za kacíře. Vedli s nimi urputný boj o sloužení mše ve slovanském jazyce, čímž ovšem své poslání nesmírně zkomplikovali. Proti písemnictví v domácím jazyce totiž nikdo nic neměl, pokoušela se o to tehdy i východofranská církev.

Svatoplukovi na těchto sporech příliš nezáleželo, dával ostatně spolu se svými knížaty přednost latinské mši. Potřeboval Metoděje především k tomu, aby uskutečnil starý Rostislavův plán a získal pro Moravu samostatné arcibiskupství. Metoděj totiž, jak již bylo řečeno, arcibiskupem moravským nebyl, jeho arcidiecéze byla v Panonii. Svatopluk toho dosáhl roku 880 obratnou diplomatickou akcí, tím, že předal svou zemi svatému Petru jakožto patronu papežství, a vymanil se tak ze všech vazeb na světské vládce, především na říši. Velká Morava se tak stala rovnoprávným členem rodiny evropských křesťanských států. Zajistit toto postavení pro budoucnost mělo vlastní arcibiskupství, podléhající zase jen papeži. Metoděj se stal

arcibiskupem Moravy a dostal podřízeného biskupa se sídlem v Nitře. Osobním Metodějovým vítězstvím bylo papežské povolení užívat vedle latinského ritu i slovanské liturgie.

Zároveň to byl ale i začátek Metodějovy prohry. Latinští kněží v Nitře v čele s biskupem Wichingem se s tím nehodlali smířit a spor přenášeli před papeže. V roce 884 dospěly spory s Wichingem tak daleko, že ho Metoděj exkomunikoval. Štěpán V., jemuž Svatopluk předložil záležitost k rozhodnutí, se nakonec postavil proti Metodějovi a slovanské liturgii. Uznal sice užitečnost slovanského písemnictví, zakázal však užívání slovanštiny v liturgii. Metoděj již neměl příležitost se bránit, protože 6. dubna 885 zemřel. Svatopluk, unavený hádkami svých kněží, které přinášely jen potíže, vyřešil záležitost tím, že podle papežova rozhodnutí vypověděl ze své říše všechny kněze, kteří se drželi slovanské liturgie. Většina z nich se uchýlila do Bulharska, kde se tak uchovalo staroslověnské písemnictví a zprostředkovaně odtud se pak dostalo i na Rus. Druhým centrem slovanské liturgie se stalo Chorvatsko.

Politická moc papežství v té době již upadla, a Svatopluk se proto postupně vracel ke staré politice vyrovnání se s východofranskou říší. V roce 890 se dohodl s králem Arnulfem tak, že ten uzná Svatoplukovy výboje, zejména držení Čech, a že mu Svatopluk bude zachovávat věrnost. Arnulf to ale nemínil dodržet a pokoušel se (v roce 892 a 893) prosadit svou nadvládu vojensky. Svatopluk se sice bez námahy ubránil, roku 894 ale zemřel, a to ohrozilo jeho říši mnohem více než cizí vojska.

Ukázalo se totiž, že stát držela pohromadě spíše Svatoplukova silná osobnost než fungující instituce. Mojmir II. (894–906) se setkal při nástupu na otcův trůn s velikými potížemi. Byla to jednak silná opozice podporující jeho mladšího bratra, snahy závislých kmenů o odtržení a samozřejmě i ohrožení ze strany východofranské říše. Mojmir sice nedokázal zabránit odtržení Čechů (895) a Srbů (897), zahájil ale nadějný zápas o jejich opětné získání. Maďarské vojsko, které se objevilo roku 896 v Karpatské kotlině, tlačeno ze svých sídel v jihoruských stepích kočovnými Pečeněhy, získal za své spojence a vykázal mu tábořiště v Potisi. Podařilo se mu nakonec uskutečnit starý plán Rostislavův a Svatoplukův tím, že dosáhl od papeže Jana IX. v roce 898 jmenování nového arcibiskupa a vysvěcení čtyř dalších biskupů. Neznáme jejich jména a nevíme, kde sídlili, jisté je pouze, že to byli biskupové latinští.

Všechno se tedy zdálo spět k dobrému konci, Mojmir se zbavil i obtížných Maďarů, které Arnulf roku 898 podplatil velkými penězi, aby odešli do Itálie a bojovali proti jeho soupeři Berengarovi. Pak ale roku 899 Arnulf náhle zemřel, Maďari se vrátili a obsadili roku 900 Panonii. Bylo zřejmé, že jsou velkým nebezpečím, Mojmir II. se proto roku 901 dohodl s Bavorsy na společném postupu proti Maďarům, kteří mezitím přivedli do země svůj lid, zůstávající do té doby za Karpatami, a zahájili dobývání země. Roku 906 udeřili na Moravu a asi v jediné velké bitvě (snad někde při slovenském úseku Dunaje) rozbili Mojmirovu armádu a pobili mnoho jeho velmožů. Snad zde dokonce padl i sám Mojmir. Bavoři se vzchopili až následujícího roku, jejich velká výprava byla ale 4. srpna 907 na hlavu poražena u Bratislavy. Pád Velké Moravy byl zpečetěn. Zaniklo vše, co činilo stát státem: panovník, knížata a velmoži, z nichž mnozí prchli do sousedních zemí. Maďari obsadili z celého moravského území jen jižní část Slovenska; na Moravě pokračoval život přes častá pustošení nezávisle na Maďarech. Státní organizace zde však úplně zanikla, pravděpodobně také proto, že rozpad státu byl urychlen pohanským povstáním.